

Research Article

Vol. 30, No. 24, Fall-Winter 2023, p. 19-38

Economic Analysis Of Civil Responsibility Elements

Roya Ghafari¹, Mohammad Abedi^{2*}, Abdollah Khodabakhshi Shalamzari³, Sayyed Mohammad Mahdi Ghabooli Dorafshan⁴

1- Ph.D Student, Faculty of Law and Political Science, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran.

2- Associate Professor, Faculty of Law and Political Science, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran.

(*- Corresponding Author Email: dr.m.abedi@um.ac.ir)

3- Assistant Professor, Faculty of Law and Political Science, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran.

4- Associate Professor, Faculty of Law and Political Science, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran.

Received: 7 October 2023
Revised: 29 November 2023
Accepted: 5 February 2024
Available Online: 5 February 2024

How to cite this article:

Abedi, M.; Ghafari, R.; Khodabakhshi Shalamzari, A. & Ghabooli Dorafshan, S.M. (2023). Economic Analysis Of Civil Responsibility Elements. *Encyclopedia of Economic Law Journal*, 30(24): p. 19-38. (In Persian with English abstract).
<https://doi.org/10.22067/economlaw.2024.84544.1315>

1- INTRODUCTION

The purpose of determining the pillars and conditions in civil liability is the correct implementation of justice and preventing the violation of the rights of the victim and especially the injurer. The conditions (pillars) of civil responsibility are the pillars that the law deems necessary to realize civil responsibility. In civil responsibility, there are three pillars for its realization: the existence of loss, the commission of a harmful act, and the Causality between a person's act and the loss that has been caused. The view of economic analysis on these pillars is structuralist, which means that they mutually affect each other and all three pillars above are harmful acts. Undoubtedly, if a person commits a fault and as a result damages another person, the injurer is responsible for compensation. In this type of responsibility, the main pillar is the "fault" pillar, and the causal relationship between "fault" and the damage is the main condition for being responsible.

The result of the evaluation of the tort law is that even though in most cases the pillar of fault causes the being responsible, at the same time considering that in the majority law of the countries due to social necessity and the existing facts, there are cases of no-fault liability. So it cannot be claimed that fault is a fixed pillar of civil liability. In addition, the role of fault in the harmful act and the Causality is also evident. In the discussion of tort law, compensation, and the three pillars, the boundary between the responsibility for compensation and civil responsibility has disappeared, but there are various examples of compensation that are used to achieve the purpose of deterrence or compensation and fairness in the absence of the three pillars. In the legal analysis, observing fairness and justice determines the conditions for the realization of civil responsibility, but the economic analysis of law pursues three aims: First, the internalization of external costs; Such as determining the limit of liability for the insurer and the driver responsible for the accident in the damage caused to the unusual car in the compulsory insurance law. Second, deterrence; the economic and law is futuristic contrary to the traditional perspective; hence it seeks to establish a rule to prevent damage and accidents in the future. Third, minimizing optional costs and expected costs. To analysis this issue and explain the conditions of civil responsibility, it will be examined in three discourses. In the first discourse, we will examine the condition of existence of loss, in the second discourse, the condition of harmful action, and in the third discourse, the condition of Causality in the realization of civil responsibility from the perspective of economic analysis.

2- PURPOSE

In imposing the responsibility of compensation for damages, the civil responsibility of the person must be established first. By considering the market methodology in the legal rules, we will move towards making the law more efficient, in the context of the conditions for the realization of civil responsibility, which ultimately helps to make this institution more efficient.

3- METHODOLOGY

The present article is included in the category of descriptive and analytical research. The collection of information will be done through the review of books, articles theses and judicial procedure, by referring to the library, research centers, and the Internet, and then processing the collected data and information with optimal, argumentative, and rational use in a descriptive and analytical method to present the content and results. Related research will be considered to examine the hypotheses and answer the questions.

4- FINDINGS

In this research, the economic analysis leads to efficiency, which means achieving the greatest benefit with the least cost. Examining the pillars of civil responsibility from an economic approach also causes attention to be paid to the rights of the injurer and the social cost of responsibility. As long as deterrence is maintained; the level of caution should not lead to inefficiency. For this reason, instead of the usual causal relationship, the least expensive avoider is considered responsible. The criterion for recognizing the loss factor is to compare him with the economic man. The loss includes the total social cost that the society incurs in creating a legal relationship and then in possible legal disputes.

5- CONCLUSION

For the realization of civil liability, three pillars of result (damage), the actual pillar (harmful action), and causal relationship are necessary. In the economic analysis, tort law is not an end, but a means to realize the existential philosophy and achieve goals. For this reason, regarding the pillars of civil responsibility, we are faced with a kind of fluidity, sometimes observing the goal of deterrence or compensating damages, and fairness is achieved in the absence of the triple pillars of responsibility to compensate damages. Sometimes we achieve a goal by the necessity of one pillar, to achieve another social benefit, we have to pass up the necessity of that pillar.

About the condition of existence of loss, the instrumentalist approach provides its definition and examples. In the traditional approach of civil responsibility, not every loss can be compensated. In this approach, the loss must be uncompensated and certain and not predictable and unlikely. The existence of each of these conditions is a philosophy and a purpose. Non-compensation of uncompensated loss is due to the prevention of unjust enrichment and Illegal Wealth of the loss, which is waived in punitive damages for punishing the injurer with malice and deterrence. According to the principle of acquittal and the principle of not being entitled to damages, the loss must be certain. In the synthesis of economics and law, the efficiency is to achieve the desired legal rule with the minimum social cost. It is unnecessary to impose a loss on the injurer in this case. Compensation for this damage should not be accepted because it causes the cause of the loss to take a precautionary measure that exceeds the desired level. It is social and ineffective. The predictable condition refers to the relationship of causation. In the instrumental analysis of the rights of the cause of loss and the victim to know when they are recognized as responsible, this fact is at the level of activity and caution, which is one of the effective prevention components. Regarding the final feature of compensable loss, the loss should not be indirect. In the traditional view, this condition refers to the pillar of causation or the condition of foreseeability of the loss. In the traditional approach, fairness requires that in the assumption of malice, the condition of predictability and directness was passed. The condition of being direct in the economic approach is to limit the payment of damages to reduce the social cost. About the second pillar of the harmful action, including the act and omission of the act, the economic analysis of law achieves a scientific and measurable standard by presenting the concept of economic man. Proponents of distributive justice believe that the existence of the relationship of causation as one of the pillars of civil responsibility has caused civil liability to conflict with the goal of distributive justice, therefore it bypasses the meaning of customary cause and holds a person responsible who avoids with less cost.

Key words: Deterrence, Compensation, Cause, Compensable loss, Harmful act

مقاله پژوهشی

دوره ۳۰، شماره ۲۴، پاییز و زمستان ۱۴۰۲، ص ۳۸-۱۹

تحلیل اقتصادی شرایط مسئولیت مدنی

رویا غفاری^۱، محمد عابدی^{۲*}، عبدالله خدابخشی شلمزاری^۳، سید محمدمهدی قبولی درافشان^۴

دریافت: ۱۴۰۲/۰۷/۱۵ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۱/۱۶

چکیده

در جبران خسارت توجه به حقوق تضمین شده زیان دیده و در بررسی ارکان مسئولیت مدنی تحلیل فعل زیان بار عامل زیان نقطه کانونی است. تحلیل اقتصادی حقوق با مهندسی اجتماعی و برای رسیدن به اهداف اجتماعی همه بازیگران و کنشگران را مدنظر قرار می دهد. این رویکرد ابزارگرایانه، اهداف سه گانه ی بازدارندگی، توزیع خسارت و جبران خسارت را با هم پیش می برد. در تحلیل حقوقی، شرایط زیان قابل جبران مانند قابلیت پیش بینی، مستقیم بودن، مسلم بودن و عدم جبران پیشین ضرر بر پایه انصاف و اخلاق و عدل استوار است؛ هر ضرری را نمی شود قابل مطالبه دانست، مسئولیت مدنی باید مرزی منطقی و عادلانه داشته باشد و ضمان گسترده را نمی توان تحمل کرد. در تحلیل اقتصادی، تقلیل هزینه نهایی ویژگی ضرر قابل جبران را مشخص می کند و قابل جبران بودن هر ضرری معقول و کارآمد نیست. اقتصاد با ارائه معیاری عینی در تشخیص تقصیر عمل زیان بار راهنماست و رابطه سببیت را، برخلاف مفهوم عرفی، کارآمد می سازد. این رابطه، میان ضرر و عاملی که اجتناب کننده ی با هزینه کمتر شناخته شود، وجود دارد.

کلید واژه ها: بازدارندگی، جبران خسارت، رابطه سببیت، زیان قابل جبران، فعل زیان بار.

۱. دانشجوی دکترا، گروه حقوق خصوصی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران.
۲. دانشیار، گروه حقوق خصوصی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران.
(نویسنده مسئول: dr.m.abedi@um.ac.ir)
۳. استادیار، گروه حقوق خصوصی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران.
۴. دانشیار، گروه حقوق خصوصی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران.

مقدمه

هدف از تعیین ارکان و شرایط در مسئولیت مدنی، اجرای صحیح عدالت و جلوگیری از تضییع حقوق زیان‌دیده و به‌ویژه فاعل زیان است (Zamani et al, 2022: 104; Zamani et al, 2020: 70; Malakooti, 2022: 534). شرایط (ارکان) مسئولیت مدنی عبارت است از مجموعه عناصری که قانون برای تحقق مسئولیت مدنی، لازم شمرده است (Mulaee, 2006: 12; Qorbanpour, 2019: 191 and Lotfi, 2019). در مسئولیت مدنی، اصولاً سه رکن برای تحقق آن وجود دارد: وجود ضرر، ارتکاب فعل زیان‌بار، رابطه سببیت بین فعل شخص و ضرری که وارد شده است (Zamani et al, 2022: 103; Alborzi et al, 2023: 116; Zamani et al, 2020: 533-535; Katouzian, 2021: 241). اقتصاددانی به این عناصر ساختارگرایانه است، بدین معنی که به‌صورت متقابل در یکدیگر تأثیر و تأثر داشته و هر سه عنصر فوق در واقع یک عمل زیان‌بار است (Iranpour, 2019: 292-293). بی‌شک، اگر شخصی مرتکب تقصیر گردد و در نتیجه آن زیانی به دیگری وارد شود مقصر مسئول جبران خسارت است. در چنین مسئولیتی رکن اصلی عنصر «تقصیر» است و رابطه سببیت بین «تقصیر» و زیان وارده شرط اصلی ایجاد مسئولیت به شمار می‌آید. نتیجه ارزیابی حقوق مسئولیت مدنی آن است که باوجود آن که در اغلب موارد عنصر تقصیر موجب ایجاد مسئولیت مدنی برای اشخاص می‌شود، در عین حال با توجه به اینکه در حقوق عموم کشورها به‌دلیل ضرورت اجتماعی و واقعیات موجود مواردی از مسئولیت بدون تقصیر پیش‌بینی شده است، لذا نمی‌توان ادعا کرد که تقصیر رکن ثابت مسئولیت مدنی است (Khaja Piri, 2009: 41). به‌علاوه نقش تقصیر در فعل زیان‌بار و رابطه سببیت نیز متجلی است. در بحث مسئولیت مدنی، جبران خسارت و ارکان سه‌گانه مرز بین مسئولیت جبران خسارت و مسئولیت مدنی از بین رفته است، اما مصادیق مختلفی از جبران خسارت وجود دارد که برای مراعات هدف بازدارندگی یا جبران خسارت و انصاف در غیاب ارکان سه‌گانه مسئولیت به جبران خسارت محقق می‌شود (Atai, Alborzi, 2023: 115-119).

در تحلیل حقوقی مراعات انصاف و عدل شرایط تحقق مسئولیت مدنی را معین می‌سازد اما تحلیل اقتصادی حقوق سه هدف را دنبال می‌کند: اول درونی کردن هزینه‌های خارجی (Miceli, 1997: 15)؛ مانند تعیین سقف مسئولیت برای بیمه‌گر و راننده مقصر حادثه در زیان وارد به خودرو نامتعارف در قانون بیمه اجباری مصوب سال ۱۳۹۵. دوم بازدارندگی؛ تحلیل اقتصادی حقوق برخلاف دیدگاه سنتی آینده‌نگر است؛ به این معنا که در پی وضع قاعده‌ای است که از وقوع خسارت و حادثه در آینده جلوگیری به

عمل آید (Faure, 2001: 169-170; Miceli, 2009: 39). سوم به حداقل رساندن هزینه‌های احتیاط و هزینه‌های مورد انتظار است. این اهداف ارکان مسئولیت مدنی را معین می‌سازد. جهت بررسی این مسأله و تبیین شرایط تحقق مسئولیت مدنی در سه گفتار مورد بررسی قرار می‌گیرد. در گفتار اول به بررسی شرط وجود ضرر، در گفتار دوم به شرط فعل زیان‌بار و در گفتار سوم شرط رابطه سببیت در تحقق مسئولیت مدنی از منظر تحلیل اقتصادی خواهیم پرداخت.

گفتار اول: شرط وجود ضرر در تحقق مسئولیت مدنی

مهم‌ترین شرط مطالبه خسارت در مسئولیت مدنی تحقق ضرر است (Gholamalizadeh, 2013: 73). در صورتی که هیچ ضرری وارد نشده باشد، هیچ نوع خسارت ماهوی نمی‌تواند در دسترس زیان‌دیده باشد (Edelman, 2002: 5-7). ضرر سنگ بنای مسئولیت مدنی است زیرا هدف مسئولیت مدنی جبران ضرر و رفع خسارت زیان‌دیده است نه مجازات مرتکب تقصیر (Katouzian, 2021: 12). در مسئولیت مدنی ورود ضرر تجلی خارجی فعل یا ترک فعل زیان‌بار است که خسارت وارده، شرط تحقق مسئولیت مدنی است (Salmanian, 2014: 104). لازم است در اثر تقصیر، خسارتی به خواهان وارد شده باشد وگرنه مسئولیت به علت نبود موضوع منتفی خواهد بود (Salehi, 2015: 126). در واقع، زیان شرط ثبوتی تحقق مسئولیت مدنی (ماده یک قانون مسئولیت مدنی) و شرط اثباتی اقامه دعوا است چون خواهان باید برای اقامه دعوا ذینفع باشد (ماده ۲ قانون آئین دادرسی مدنی). اینکه چه چیزی را خسارت بدانیم و نیز چه خسارتی را قابل جبران بدانیم، از یکسو و اینکه برای جبران خسارت‌های مختلف، چه تدابیری را باید اندیشید، از سوی دیگر، در اخلاقی بودن آثار مسئولیت مدنی قابل بررسی است (Hoseini, 2015: 122).

مشکل پیش روی حقوق مسئولیت مدنی به‌عنوان ابزاری مؤثر برای حل مسئله اجتماعی عبارت است از: ۱- تشخیص حوادث: شامل چه ضررهایی می‌شود و شامل چه ضررهایی نمی‌شود (هر چند هر دو هزینه‌بر هستند)، هدف از حقوق مسئولیت مدنی آن است که آن‌ها را تمییز دهد؛ و ۲- ویژگی مهم هنجاری حوادث هزینه آنها است. قواعد مسئولیت مدنی پیرامون ضرر یا برای جبران ضرر وارده و یا پیشگیری از ایجاد ضرر آینده است (Bozorgmehr, 2006: 64-70; Badini, 2005: 37-87). هدف مسئولیت مدنی جبران ضرر است؛ خسارت جبرانی^۱ از لحاظ ماهیت در زمره خسارت‌های ضرر محور^۲ و هدف آن جبران خسارات وارده به زیان‌دیده است (Caggiano, 2016: 532; Badini, 2004; Katouzian, 2023: 532; Treitel, 2003: 927; Israel and O'Neill, 2014: 4). ضرر از نظر فقهی، نقضی است در مال یا آبرو یا نفس یا شأنی از

² Loss-based

¹ Compensatory damages

سلامت و حیثیت و عواطف شخص لطمه‌ای وارد آید ضرر به بار آمده است (Katouzian, 2014: 276; Rahimi and Hajiyan, 2014: 223). وقوع ضرر از مواد (۵۱۵) و (۵۲۰) قانون آیین دادرسی مدنی، ماده (۱) قانون مسئولیت مدنی و ماده (۱۲۱۶) قانون مدنی قابل استنباط است. البته بازدارندگی مسئولیت مدنی سنتی به دلیل نیازمندی به قطعیت زیان و عدم پوشش خطرات احتمالی کاهش یافته است (Ghayyumi, 2015: 27). حتی در خصوص رویکرد جبرانی هم فرد زیان‌دیده باید ضرری که مسلم قطعی بالفعل را ثابت نماید؛ زیرا توسل به اقدامات پیشگیرانه، فرع بر رویکرد جبران‌گرایانه در این حوزه گردیده است (Soltani, 2019: 109)؛ البته به ضرورت اهداف می‌توان از وجود شرایط سه‌گانه چشم‌پوشی کرد یا از شرط مسلم بودن تعبیری اقتصادی داشت. در اصل احتیاط، وجود بالقوه ضرر کافی است (Naderi, 2010: 15). برای تحمیل مسئولیت باید شرایط حکمی مسئولیت مدنی محقق باشد، ولی از منظر دیگر این تعبیر از اصل جبران همه خسارت‌ها که در صورت جمع این سه رکن مسئولیت باید جبران شود و نیاز به نص قانونی خاص برای تجویز جبران خسارت در هر مورد وجود ندارد. اعتقاد به این اصل در حوزه مبانی فلسفی وحدت‌گرا در مسئولیت مدنی از بعد نظری، فاقد مبنای استدلالی و از بعد عملی، ناممکن و باعث کاهش کارایی مسئولیت مدنی در مهندسی فعالیت‌های اجتماعی می‌شود. در مواردی نیز تحلیل اقتصادی عدم جبران را می‌پسندد. تحلیل اقتصادی حقوق، ضرر را فراتر از مفهوم عرفی بلکه از جنبه اقتصادی در نظر می‌گیرد. عدم‌النفع یا خسارت انتظاری^۳ و فرصت از دست رفته (خسارت صرفاً اقتصادی) از جمله مواردی است که در مسلم بودن ضرر تردید وجود دارد. در موضوع عدم‌النفع ضرر وارده از باب تسبیب و به جهت صدق اتلاف بر آن، مطابق بند (۲) ماده (۱۴) قانون آیین دادرسی کیفری، قابل مطالبه است. در خصوص فرصت از دست رفته از روش هزینه و اماره قطعی بودن ضرر محرز می‌شود (Ebrahimi, 2019: 11). در روش هزینه زمان و هزینه‌های صرف شده برای ایجاد فرصت ملاک قرار می‌گیرد و می‌توان از مبنای ماده (۳۳۱) قانون مدنی استفاده کرد. این راه‌حل ناظر بر گذشته است. روش اماره در مواردی است که اماره‌ای بر تعیین میزان ضرر وجود دارد. می‌توان از مبنای ماده (۶) قانون مسئولیت مدنی استفاده کرد (Bahari Ardakani et al, 2019: 11-20-23; Ebrahimi, 2019: 69). با تحلیل اقتصادی که به سنجش هزینه‌ها و احتمال ورود ضرر، برآورد ضرر، هزینه احتیاط می‌توان در خصوص این ویژگی بنا به مورد بررسی به عمل آورد. از طرفی با توجه به اینکه خسارت صرفاً اقتصادی، خسارت خصوصی به زیان‌دیده را در پی دارد، نه خسارت اجتماعی، جبران این خسارت نباید مورد پذیرش قرار گیرد (De Mot, 2005: 4-; Robertson, 2011: 211-216).

شئون موجود انسان یا شأنی که مقتضی نزدیک آن وجود دارد به نحوی که عرف آن شأن را موجود می‌بیند (Mousavi, 1991: 179). تحقق ضرر به دو گونه‌ی مادی و معنوی است. خسارات بدنی دارای هر دو جنبه مادی و معنوی است (Katouzian, 2007: 314). خسارات غیرمالی ناشی از صدمات بدنی شامل خسارت معنوی وارده به شخص، تحمل درد و رنج، محروم شدن از مواهب زندگی، خسارت از دست دادن زیبایی است (Ferré et al, 2001: 137). ماده (۱) قانون مسئولیت مدنی هر گونه ضرر مادی و معنوی را که به عمد یا در اثر بی‌احتیاطی افراد به دیگری ایجاد گردد، موجب مسئولیت می‌داند و افراد را ملزم به جبران خسارات وارده می‌نماید (Taghizadeh, 2012: 21). اما یکی از مشکلات برآورد خسارت غیرمالی ناشی از صدمات جانی است. خسارت مالی ناشی از صدمات بدنی شامل هزینه‌های درمان، خسارات از کار افتادگی دائم یا موقت، خسارت مالی وارده به بستگان مصدوم است (Nasrarkan et al, 2021: 3-10). تعبیر اقتصادی از ضرر عبارت است از «تغییری نزولی که در سودمندی یا مطلوبیت زیان‌دیده اتفاق می‌افتد» (Cooter et al, 1988: 291). با وجود اصل جبران کامل خسارات اما هر ضرری نیز قابلیت جبران ندارد (Zamani et al, 2020: 533).

۱) ضرر باید جبران نشده باشد. ضرر وارد آمده قبلاً نباید جبران شده باشد، چرا که خسارت جبران شده را دیگر نمی‌توان درخواست کرد. جبران خسارت نیز نباید به گونه‌ای باشد که موجب ایجاد نفع مازاد و استفاده بلاجهت زیان‌دیده گردد (Chegeni, 2020: 73-74). دریافت خسارت از زیان‌زندگان بیش از زیان وارده، موجب تقویت بازدارندگی می‌گردد اما از سوی دیگر باعث می‌شود عامل زیان میزان احتیاطی را در پیش گیرد که فراتر از حد مطلوب اجتماعی و ناکارآمد است و انگیزه اتخاذ احتیاط را از زیان‌دیدگان سلب می‌کند. (Rahimi and Hajiyan, 2014: 101)

۲) ضرر باید مسلم باشد. از ویژگی‌های ضرر قابل جبران آن است که به‌طور حتمی، ضرر وارد شده باشد یا اینکه ورود آن در شرایط عادی در آینده نزدیک مسجل باشد (Katouzian, 2007: 70; Bariklu, 2008: 60; Rahpeik, 2021: 278). ضرر باید قطعی باشد، زیرا هدف از تبیین شرایط جبران خسارت زیان‌دیده است (Ebrahimi, 2019: 11). این اصل مقتضای اصل براءت و اصل عدم تعلق خسارت است و زیان‌دیده نمی‌تواند ادعای خسارت کند، مگر ورود خسارت از ناحیه عامل زیان به او مسلم باشد. شرایط خاصی برای تحقق مسئولیت مدنی نظیر لزوم وجود ضرر قطعی و لزوم احراز رابطه سببیت قطعی بین فعل زیان‌بار و ضرر وارده وجود دارد (Nikfarjam 2010: 21; Salehi, 2010: 13). به تعبیری هر جا نقصی در اموال ایجاد شود یا منفعت مسلمی از دست برود یا به

³ Expectation damages

¹ None amends

² Certainty of damage

جمعی مورد پرسش است. به نظر می‌رسد هدف قانون‌گذار از متناظر نمودن خسارت خودروهای غیر متعارف، ناآل آمدن به توزیع مسئولیت از طریق سامانه مسئولیت جمعی است (Abedi et al, 2020: 92; Heidari Shahbaz et al, 2022: 325).

در حقوق "کامن‌لا" برخی قائل‌اند کارکرد شرط قابل پیش‌بینی بودن ضرر صرفاً برای احراز وظیفه مراقبت یعنی تقصیر است (Weinrib, 1995: 159-164). اهمیت قابل پیش‌بینی بودن زیان چنان است که می‌توان آن را شرط برقراری رابطه سببیت بین فعل زیان‌بار و ضرر دانست (Harlow, 2005: 65-68; Ghasemzadeh, 2008: 283). اخلاق نیز حکم می‌کند تا مسئولیت بی‌حد و مرز نباشد، به همین دلیل ضرر باید قابل پیش‌بینی باشد (Ghamami, 2022: 103).

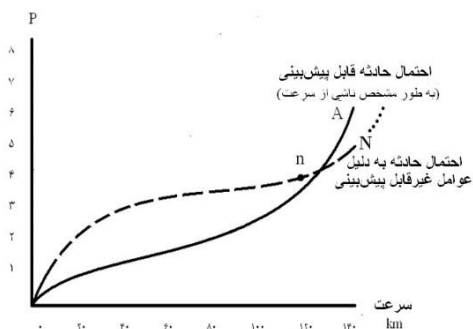
5; Shavell, 1987: 135-136; Amini and Daryaei, 2019: 169-172؛ چرا که سبب می‌شود عامل زیان میزان احتیاطی را در پیش گیرد که فراتر از حد مطلوب اجتماعی و ناکارآمد است (Gomez, 2000: 21).

۳) ضرر باید قابل پیش‌بینی باشد. قابلیت پیش‌بینی ضرر، به معنای انتظار داشتن معقول مبنی بر اینکه صدمه یا خسارتی در نتیجه انجام یا عدم انجام کاری حاصل خواهد شد (Black, 1968: 777). گروهی از حقوقدانان معتقدند منشأ مسئولیت، حکم قانون است، نه اراده طرفین؛ در نتیجه ضرورتی ندارد که ضرر حاصله محدود به میزانی شود که قابل پیش‌بینی باشد و به استناد سیره عقلا و عرف هر خسارتی را قابل جبران می‌دانند، اعم از اینکه قابل پیش‌بینی باشد یا نباشد (Fahimi, 2005: 35; Katouzian, 2007: 298-299; Bariklu, 2008: 83-85).

مواد (۲۲۱) و (۶۳۲) قانون مدنی و ماده (۵۲۱) قانون مجازات اسلامی قابلیت پیش‌بینی را لازم دانسته‌اند (Hikmatniya, 2007: 353; Safai and Rahimi, 2010: 111-112; Katouzian, 2013: 303-304). وجود این شرط ضروری است زیرا شرط به رابطه سببیت برمی‌گردد (Khosravi Salim, 2020: 73). می‌توان گفت چنانچه تحقق اصل ضرر بر حسب سیر متعارف یا جریان عادی امور، مورد انتظار نباشد، آن ضرر اتفاقی است و رابطه سببیت متعارف با فعل زیان‌بار ندارد (Esmaeili and Nasiri, 2022: 108). جبران ضرر غیرقابل پیش‌بینی، باعث سنگینی مسئولیت و تعداد زیان‌دیدگان بالقوه می‌گردد (Markesinis and Deakin, 1994: 90). در حوزه مسئولیت مدنی، چه از نظر تحقق تقصیر و چه از لحاظ رابطه سببیت میان فعل مرتکب و تمیز درجه تکلیفی که شخص بر عهده دارد و ورود ضرر، امکان پیش‌بینی ضرر یکی از شرایط ایجاد مسئولیت شناخته می‌شود (Van Dam, 2013: 316-319). قابلیت پیش‌بینی میزان و نحوه ورود ضرر اهمیتی ندارد، اما قابلیت پیش‌بینی نوع و ماهیت ضرر برای تحقق مسئولیت مدنی لازم است (Winfield, 1950: 71-74; Safai and Rahimi, 2010: 97-156-160; Fleming, 1967: 166-122; Goodhart, 1967: 859). شده در تبصره (۳) ماده (۸) قانون بیمه اجباری مصوب سال ۱۳۹۵، هر چند نوع زیان قابل پیش‌بینی است اما میزان خسارت غیرقابل پیش‌بینی است، مقنن خسارت مالی ناشی از حوادث رانندگی را صرفاً تا میزان خسارت متناظر وارده به گرانترین خودروی متعارف از طریق بیمه‌نامه شخص ثالث و یا مقصر حادثه قابل جبران بداند (Rahpeik and Vellaei, 2021: 157). البته حکم این ماده قانونی از این جهت که آیا ناظر بر تحدید مسئولیت مدنی مسبب حادثه و مسئولیت قراردادی بیمه‌گر است یا ناظر است بر تعیین میزان تکلیف قانونی بیمه‌گر در پرداخت خسارت از محل منابع

قابلیت پیش‌بینی ایراد ضرر، با هر دو معیار شخصی و نوعی قابل سنجش است. در حقوق آمریکا معیار ضرر در محدوده ریسک^۱، جایگزین معیار قابلیت پیش‌بینی ورود ضرر شده است. هر دو معیار، مسئولیت مدنی را محدود می‌نماید. انتخاب معیار ضرر در محدوده ریسک به دلیل سهولت در کاربرد این معیار و شفافیت بیشتر آن مربوط است. به علاوه، در این معیار تمرکز بیشتر بر ریسک و خطرات زمان ارتکاب فعل است که کاملاً نوعی است و در مقابل، معیار قابلیت پیش‌بینی ایراد ضرر در موضوعات مربوط به مسئولیت ناشی از تقصیر مبهم است (Zipursky, 2009: 1254; Rahpeik and Vellaei, 2021: 145).

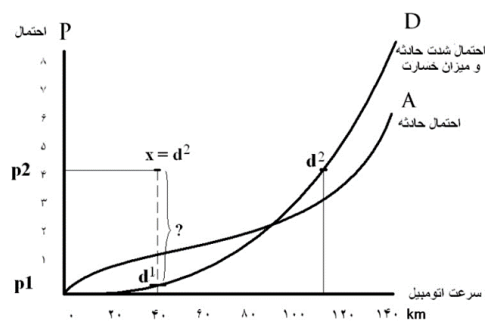
شکل ۲: احتمال وقوع خسارت به وسیله عوامل غیرقابل پیش‌بینی

منبع: Rahimi and Hajiyan, 2014: 105

خطر باید بین همه جامعه تقسیم شود و بر عهده عامل زیان به تنهایی گذاشته نشود. به لحاظ اقتصادی، معیاری که برای شناسایی تقصیر مدنظر قرار می‌گیرد باید قطعیت و قابلیت پیش‌بینی داشته باشد که عامل زیان و زیان دیده بدانند که چه زمانی مسئول شناخته می‌شوند. همچنین ارائه معیار، اشتباهات قضایی را نیز به حداقل می‌رساند (Bozorgmehr, 2006: 37-58; Katouzian, 2007: 116). در این مورد معیار عرف است. احتمال وقوع حادثه یکی از مباحث مهم تحلیل اقتصادی است. در شکل شماره (۱) مقایسه سرعت خودرو با احتمال و شدت حادثه ارائه شده است.

شکل ۱: مقایسه سرعت خودرو با احتمال و شدت حادثه

منبع: Rahimi and Hajiyan, 2014: 104

خسارت باید مستقیم^۲ و بلاواسطه بوده و به تعبیر انگلیسی بعید^۳ نباشد (Zamani et al, 2020: 551; Nematollah and Seyed Ali Routeh, 2020: 41; Abbasloo, 2009: 50-51; Salehi, 2010: 13). مبنای عدم جبران ضرر غیرمستقیم، حکم مندرج در ماده (۵۲۰) قانون آیین دادرسی مدنی است (Zamani et al, 2020: 534). مستقیم بودن، پرداخت خسارت را با محدودیت مواجه می‌کند (Zamani et al, 2022: 105). علت اصلی وجود شرط مستقیم بودن آن است که توسعه دایره جبران ضرر و تسری آن به زیان‌های غیرمستقیم مسئولیت‌های ناخواسته را برای اشخاص ایجاد می‌کند که امکان پاسخگویی به آن فراهم نباشد (Khaja Piri, 2009: 61). برای نقطه مقابل ضرر مستقیم از عبارتهای همچون ضرر غیرمستقیم^۴، خسارت تبعی^۵ (Badini et al, 2016: 103)، خسارت متعاقب^۶ (Naemi, 2012: 252) یا ضرر بازتابی^۷ (Jordan, 2015: 182) استفاده می‌شود (Zamani et al, 2022: 105-106).

این عوامل به منزله‌ی قطع‌کننده‌ی رابطه سببیت بوده و شامل عوامل خارجی هستند که این موارد نیز به حیطه مسئولیت دارنده اضافه گشته است (Fahime, 2001: 27). خسارتی که موجود باشد برای ایجاد مسئولیت مدنی شرط ضروری بوده و اساس آن محسوب می‌شود (Bozorgmehr, 2006: 37). قوه قاهره در زمره عوامل غیرقابل پیش‌بینی و قطع‌کننده رابطه سببیت است (Calabresi, 2006: 105).

⁵ Consequential damage

⁶ Subsequent damage

⁷ Ricochet loss

¹ Scope-of-the-risk test

² Direct loss

³ Remoteness

⁴ Indirect loss

بلکه شرط واقعی ایجاد مسئولیت مدنی است (-14: Naderi, 2010). گفته می‌شود تقصیر، نقطه تلاقی مسئولیت مدنی و کیفری در حوادث رانندگی است. این تعبیر در صورتی درست است که تقصیر منبع منحصر مسئولیت باشد، اما در نظام‌هایی که مسئولیت بدون تقصیر، هر چند به‌طور استثنایی، وجود دارد، اشاره به لزوم نامشروع بودن فعل الزام است.

فلسفه لیبرالیسم و اصالت بشر باعث شد که ارزش اخلاقی تقصیر نقش مهمی پیدا کند (Jordan, 2015: 31). مفهوم تقصیر در حال حرکت و تابعی از عدالت است. عوامل اقتصادی در تغییر و توجیه اخلاقی و فلسفی مبانی و مفهوم تقصیر اثرگذار است. معیار اخلاق نوعی جای معیار اخلاق شخصی را گرفت (Safai and Rahimi, 2010: 67). با این تغییر ملاک؛ تقصیر در مسئولیت مدنی، رفتار انسانی نامتعارف در شرایط وقوع حادثه زیان‌بار است (Walker, 1980: Safai and Ourak Bakhtiari, 2014: 33). انسان متعارف فردی است که ضوابط و معیارهای عرف را رعایت نموده و بر طبق آنها عمل کند (Jafari -Langroudi, 1224: 612). عینی‌سازی^۵ و جمعی‌سازی^۶ سبب تحول مسئولیت گردید (Jordan, 2015: 31). یکی از عوامل مهم تحول در مفهوم تقصیر، تکیه بر معیارهای نوعی که متأثر از نفوذ جامعه‌شناسی است که فراغت از تکلف تحلیل روانی و داوری‌های حقوقی را به شیوه علمی امکان‌پذیر می‌سازد (Hoseini, 2015: 45)؛ اگر ملاک عرفی معیار سنجش تقصیر باشد، اشخاص معیاری برای احتیاط‌های ضروری خواهند داشت (Hoseini, 2015: 46).

سه عامل سبب عینی شدن مفهوم تقصیر شد: ۱- تنوع و تشدید خسارت ناشی از صنعتی شدن، گسترش مفهوم خسارت ناشی از حادثه بی‌نام یعنی حادثه‌ای که قابل انتساب به شخص معینی نیست یا ناشی از نیروهای طبیعی است (Jordan, 2015: 31)؛

۲- ارزش‌گذاری به شخص انسان و مطلوبیت دولت رفاه از دید همگانی، گرایش جامعه به حمایت و همیاری، نیاز به امنیت را در فرد افزایش می‌دهد. اشخاص ضرر را بر نمی‌تابند و جبران خسارت را حق تلقی می‌کنند؛ و

۳- همدردی که تا پیش از این نسبت به عامل زیان بوده ناگهان متوجه زیان‌دیدگان می‌شود که خود باعث تثبیت کارکرد جبرانی حقوق مسئولیت مدنی می‌شود (Jordan, 2015: 32).

این تحول عینی در رویه قضایی و حقوق موضوعه، نمود یافت و قوانین مربوط به مسئولیت مدنی حوادث رانندگی نیز وضعیت زیان‌دیدگان را بهبود بخشید (Jordan, 2015: 34-35).

معیارهای شخصی و نوعی در چهار زمینه در مقابل هم قرار می‌گیرند. معیار نوعی (عینی) معیاری با کاربرد عمومی است، اما

است که در انتساب ضرر غیرمستقیم تردید وجود دارد. در حقوق ایران، این شرط وابسته به رکن سببیت و در حقوق انگلیس، وابسته به شرط قابلیت پیش‌بینی ضرر است (Zamani et al, 2022: 104). در نگاه تکنیکی و حقوقی صرف، در مسئولیت مدنی، تقصیر و سبب عرفی مطرح است و به توابع این تکنیک و تأثیر آن بر جامعه و کارایی توجهی نمی‌شود. در حالی که در دیدگاه واقع‌گرایان، مسئولیت مدنی از زمره بهترین ابزارهایی است که از آن برای کنترل نظم جامعه و اهداف کارایی می‌توان بهره برد. به هر حال، با فرض پذیرش دیدگاه واقع‌گرایانه، تحلیلگران اقتصادی حقوق، برای مسئولیت مدنی سه کارکرد مهم قائل‌اند و معتقدند که این سه جنبه با کارایی ارتباط اساسی دارد. این سه جنبه عبارت است از: بازدارندگی، توزیع ضرر و به حداقل رساندن هزینه (Fleming, 1966: 161; Fletcher, 1972: 537-538).

تعدی از سطح بهینه احتیاط یا احتیاط متعارف را می‌توان اصطلاح معادل تقصیر دانست. در حقوق تطبیقی سه دیدگاه در رابطه با تقصیر وجود دارد: نظام احتیاط متعارف، نظام احتیاط برتر، نظام احتیاط محاسباتی (Iranpour, 2019: 294-295). در حقوق آلمان تعدی از احتیاط کافی، در حقوق انگلیس عدم مراعات احتیاط و در نظام حقوقی ایران تعدی و تفریط تابع نظام احتیاط متعارف است. در نظام حقوقی فرانسه و ایتالیا "پدر خوب خانواده"^۱ تابع نظام احتیاط برتر است، چرا که پدر خوب خانواده هزینه را در بالاترین سطح بر خود هموار می‌سازد تا حداقل ضرر متوجه اعضای خانواده گردد (Le Tourneau, Iranpour, 2019: 294-295). نظام حقوقی سوئد و آمریکا که تحت تأثیر اندیشه تحلیل اقتصادی است از دو معیار شخصی و عینی برای تعریف نظام احتیاط مبنی بر هزینه جلوگیری از وقوع ضرر استفاده می‌شود (Schafer, 2004: 117).

گفتار دوم: شرط فعل زیان‌بار در تحقق مسئولیت مدنی

فعل زیان‌بار گاهی ناشی از عمل شخص است که اعم از فعل^۲ و ترک فعل^۳ است، گاهی ناشی از فعل غیر است و گاهی ناشی از مالکیت یا حفاظتی است که شخص بر اموال و اشیاء دارد (Choobdaran, 2015: 17).

ماده (۹۵۲) قانون مدنی و قانون مجازات خودداری از کمک به مصدومین و رفع مخاطرات جانی شاهد پذیرش تحقق فعل زیان‌بار با ترک فعل هستند. در پاره‌ای از قوانین، مفهوم «تقصیر» را برای بیان نامشروع بودن کار زیان‌بار کافی دانسته‌اند، زیرا ارتکاب تقصیر در نظر قانون یا عرف، ناپسند و شایسته نکوهش است. از نظر دوما تقصیر^۴ نه تنها یک عامل در ردیف دیگر عوامل مسئولیت مدنی،

⁴ Fault

⁵ Objectivation

⁶ Collectivisation, la responsabilité collective

¹ Bonne pere de famille

² Act

³ Omission

بار مسئولیت برای فردی خواهد بود که از نظر هوشی، کمتر از فرد متعارف در جامعه بوده است (Eskandari, 2015: 9).

رویکرد غالب در نظام حقوق مسئولیت مدنی ایران و نظام ضمان قهری در اسلام، رویکردی نتیجه‌گرا، اعاده‌گرا و ترمیم‌گرا است که این نیز ریشه در تفکر سنتی از مفهوم عدالت دارد که مبتنی بر مقابله به مثل متوازن و برقراری مساوات محاسباتی و مساوات تناسبی است که سبب گرایش حداکثری به مفهوم عدالت اصلاحی می‌گردد و معیارهای مسئولیت مدنی در تمامی ساحات، مبانی، ارکان و آثار را مبدل به نوعی (عینی) می‌گرداند. با وجود این حقوق مسئولیت مدنی نوین این همه افراط در حکومت معیارهای نوعی را نمی‌پسندد و صرف تأکید بر ترمیم کامل رابطه حقوقی مخدوش شده را بر نمی‌تابد (Abin, 2020: 15).

برای فهم رویکرد اقتصادی ابتدا باید به این سؤال پاسخ داد که دادرسی در پی احراز تقصیر خواننده، دعوای مسئولیت مدنی تقصیر را توصیفی یا هنجاری معنا می‌کند.

طبق ماده (۹۵۳) قانون مدنی، تقصیر اعم است از تفریط و تعدی. در ماده (۹۵۱) و (۹۵۲) قانون مدنی، تعدی و تفریط تعریف شده است. تعدی، تجاوز نمودن از حدود اذن یا متعارف نسبت به مال یا حق دیگری است (ماده ۹۵۱ قانون مدنی). تفریط عبارت است از ترک عملی که به موجب قرارداد یا عرف برای حفظ مال غیر لازم است (ماده ۹۵۲ قانون مدنی). تفریط یعنی کوتاهی از قرارداد، عرف یا قانون. تفریط ترک فعل است اما تعدی یعنی انجام فعل (Katouzian, 2007: 346). قانون مجازات اسلامی و قانون مدنی بر مفهوم و مصداق تقصیر اتفاق دارند (Sawadkahi, 2010: 8).

نگرش اقتصادی به حقوق به آرای دادگاه‌ها نیز راه پیدا کرد و توسط قضات مورد استناد قرار گرفت. به‌عنوان مثال، در آرای بعضی از دادگاه‌ها در آمریکا حتی تقصیر در زمینه مسئولیت مدنی نیز مفهومی اقتصادی پیدا کرده است، قاضی لیرندهند در یکی از دعاوی، تقصیر را به‌عنوان عدم انجام اقدامات احتیاطی که از نظر هزینه قابل توجیه است تعریف نموده است؛ به عبارت دیگر مقصر کسی است که با هزینه‌ای کمتر از آنچه حادثه به بار آورده می‌توانست از وقوع حادثه جلوگیری کند اما این کار را نکرده است و از این لحاظ، تقصیر رفتاری است که فاقد کارایی اقتصادی باشد (Badini, 2003: 101).

به‌عنوان مثال، آیا سیستم تقصیر یک سیستم منطقی برای بهینه‌سازی هزینه‌های تصادف است؟ سیستم تقصیر نه تنها مشکل هزینه‌های ثانویه را نادیده می‌گیرد، مگر آنکه با در نظر گرفتن بیمه به جبران مافات بپردازد، بلکه با تأخیر در جبران خسارت تا پایان دعوی اغلب طولانی‌مدت محاکمه یا مذاکرات حل و فصل، منجر به فرایندهای پرهزینه و وقت‌گیر قضایی، هزینه‌های حوادث نوع

معیار شخصی تنوع رفتار را در نظر می‌گیرد. معیار نوعی جنبه بیرونی داشته، اما معیار شخصی بر وضعیت ذهنی فرد تأکید دارد. معیار نوعی بر نفس غیرقانونی و خطا بودن عمل به‌طور مجرد و انتزاعی تأکید دارد، ولی معیار شخصی بر مقوله قابلیت انتساب تأکید می‌نماید. معیار، زمانی نوعی است که مبتنی بر امور واقعی باشد و زمانی شخصی است که مبتنی بر یک قضاوت و داوری ارزشی باشد (Fletcher, 2000: 506).

عینی شدن مسئولیت مدنی به مقصود نمی‌رسد اگر بیمه مسئولیت نبود. بیمه مسئولیت زمینه جبران خسارت را هموار می‌سازد. بیمه مسئولیت هم نتیجه و هم عامل پیشبرد مسئولیت است. با وجود بیمه، قضاوت به گرد و غباری از تقصیر اکتفا می‌کنند (Jordan, 2015: 36-37).

در مقایسه با مفهوم تقصیر از منظر اخلاقی، حقوقی و اقتصادی می‌توان گفت نگاه اخلاقی به مسئولیت مدنی جنبه‌های شخصی و نقش تقصیر را پررنگ‌تر می‌کند (Katouzian, 2007: 28; Rahpeik, 2021: 14). اخلاق در تفسیر تقصیر، براساس اصول خود، عاجز ماند و در حد منع رفتار تقصیرآمیز آن هم بدون ضمانت اجرای مؤثر متوقف شد. از بین رفتن مفهوم اخلاقی تقصیر اگر چه خواهان را از اثبات تقصیر معاف می‌سازد، اما دعوای مسئولیت مدنی به‌ویژه در فرض اسباب متعدد را دشوار می‌سازد. تقصیر به‌عنوان ابزاری برای احراز رابطه سببیت، تسهیل کننده است اما موضوعیت ندارد (Katouzian, 2007: 162). قبل از اینکه حقوق خود را موظف در تعریف تقصیر و تعیین مقصر بداند اخلاق این رسالت را به عهده داشت. حقوق و اقتصاد از همان مفهوم اخلاقی معیار عینی ارائه می‌دهد. توسعه بیمه مسئولیت باعث رنگ باختن اخلاق در مفهوم تقصیر می‌شود. مسئولیت، صرفاً به پشتوانه‌ای برای بیمه و مسئول، به بدهکار اسمی (ولی غیرواقعی) خسارت، تبدیل می‌شود (Jordan, 2015: 37).

در تفسیر حقوقی از تقصیر، تعبیر انسان متعارف و معقول سبب نسبت رفتار متعارف شد، اما اقتصاد با ارائه معیاری عینی در تشخیص مقصر و تعیین مفهوم اقتصادی تقصیر دگرگونی ایجاد کرد.^۱

در بیمه‌نامه‌های مسئولیت هم تقصیر عمد و هم تقصیر عمده تحت شمول پوشش بیمه قرار نمی‌گیرد؛ اما در مورد تقصیر سنگین این موضوع مورد اختلاف است تشخیص تقصیر عمدی ضرورتاً با معیار «شخصی» انجام می‌گیرد، درحالی‌که در تقصیر سنگین براساس معیار «نوعی» رفتار انسان متعارف معقول سنجیده می‌شود.^۲ لازمه نگرش برابر عدالت اصلاحی به طرفین این است که معیار تقصیر در مسئولیت مدنی معیار شخصی است. پذیرش مسئولیت عینی نیز منجر به از بین رفتن بازدارندگی می‌شود، زیرا اگر فرد خطاکار را با فرد متعارف بسنجیم، نتیجه اعمال آن، تحمیل

² <https://adlparsian.ir>

¹ <https://adlparsian.ir>

به دشواری‌های می‌انجامد که موجب انتقادهای جدی اخلاقی شده است (Hoseini, 2015: 45).

دخالصت و تدبیر در جوهره حقوق مسئولیت مدنی وارد شده است. در تشخیص تقصیر نیز مصالح در نظر گرفته می‌شود و با سنگینی کفه منافع بر مضار عمل تقصیر محسوب نمی‌شود (Badini, 2005: 28). در مسئولیت ناشی از حوادث رانندگی مسئولیت بدون تقصیر پذیرفته شده است و این از موارد تخصیص اکثر اصل تقصیر در مبانی مسئولیت مدنی است (Orak Bakhtiari, 2012: 2). در تشخیص فعل زیان‌بار تحلیل اقتصادی می‌تواند راهنما و معیار باشد. برای مثال اگر راننده‌ای با سرعتی بیش از سرعت مجاز حرکت کند و در اثر تصادف با دیگری موجب خسارت وی شود فعل او را باید عمد در نظر گرفت یا بی‌احتیاطی؟ از یکسو وی قصد ایراد ضرر به هیچکس را نداشته و نمی‌توان ایراد خسارت را عمدی تصور کرد و از سوی دیگر وی آگاه از سرعت غیرمجاز و تأثیرات آن بوده است یا می‌بایست آگاه بوده باشد. پس نمی‌توان علم وی را در این زمینه نادیده گرفت. گفته شده است که اگر درجه احتمال ورود خسارت از مرحله امکان بگذرد و به ظن قوی یا علم برسد و مرتکب با توجه به آن به رفتار زیان‌بار دست زند دیگر نباید آن را غیرعمد شمرد (Katouzian, 2014: 372)، اما نکته اینجاست که گذار از مرحله امکان و رسیدن به ظن قوی یا علم چگونه باید احراز شود؟ به نظر می‌رسد که استفاده از روش‌های اقتصادی در این زمینه و مانند آن با توجه به تکیه این روش‌ها بر اعداد و ارقام گویاتر از هر معیار دیگری است.

گفتار سوم: شرط رابطه سببیت در تحقق مسئولیت مدنی

مدل‌های اقتصادی حقوق مسئولیت مدنی مبتنی بر روابط کارکردی بین متغیرهایی مانند احتمال وقوع حوادث، آسیب ناشی از آن و اقدامات احتیاطی در برابر آنها است. از آنجایی که روابط ریاضی هستند، صریحاً علی نیستند، بنابراین ناپدید شدن علت ظاهراً در مورد تحلیل اقتصادی حقوق مسئولیت مدنی صادق است. با این حال، در حقوق مسئولیت مدنی، علت شرط لازم برای مسئولیت در بیشتر موارد است. برای به اثبات رساندن ورود خسارت ضرورت دارد بین عمل مرتکب و نتایج حاصل از آن رابطه سببیتی وجود داشته باشد (Garner, 2004: 132). رابطه سببیت، در کنار

سوم را چند برابر می‌کند. سیستم تقصیر در بهینه‌سازی هزینه‌های تصادف اولیه نیز خوب نیست. مفهوم تقصیر با مفاهیم اخلاقی حمل می‌شود که مانع تخصیص مسئولیت می‌شود که از این طریق هزینه حوادث را کاهش دهد (Posner, 1970: 642).

کالابرسی^۱ نتیجه می‌گیرد که سیستم تقصیر به‌عنوان یک سیستم کنترل تصادف، نامعقول و بی‌اثر است. کالابرسی به این نکات اشاره می‌کند که گسترش هزینه‌ها نمی‌تواند رفاه جامعه را افزایش دهد و اینکه چگونه طرح‌های کاهش هزینه ثانویه می‌تواند انگیزه‌های جلوگیری از حوادث را مختل کند و چگونه حذف کامل حوادث باعث بهبود رفاه نمی‌شود و آنچه را بازار می‌تواند و نمی‌تواند برای ایجاد سطح مطلوب تصادفات انجام دهد تبیین می‌کند (Posner, 1970: 643). با تمام این تفاسیر، سیستم تقصیر عملکردی فراتر از جبران دارد. جلوگیری از حوادث که با توجه به گزاف بودن هزینه تحمیل سوانح رانندگی از این جهت نسبت به دیگر سیستم‌ها تفوق دارد؛ مگر اینکه با استفاده از یک سیستم دیگر بازدارندگی یکسان با هزینه کمتر به‌دست آید.

حذف تقصیر از مسئولیت مدنی عملی غیراخلاقی است که آن را نشانه‌ای از دور شدن از انسان‌گرایی در جامعه دانسته‌اند (Badini, 2005: 208-210) و مسئولیت بدون تقصیر را همانند مجازات انسان بی‌گناه، غیراخلاقی قلمداد کرده‌اند (Orak Bakhtiari, 2012: 1). اگر چه تقصیر با تغییر شرایط زندگی بشر رو به افول می‌نمود، ولی امروزه استفاده از بازدارندگی ارزش اخلاقی و نقشی که در سیاست‌گذاری ایفا می‌کند موجب شده است که در دهه‌های اخیر سخن از تجدید حیات آن باشد (Badini, 2005: 208). در نظر گرفتن جنبه اخلاقی رفتار وارد کننده زیان، یکی از عوامل مؤثر در ایجاد مسئولیت مدنی است. در معیار شخصی، تقصیر^۲ مفهومی اخلاقی است، چرا که برای مسئول دانستن وارد کننده‌ی زیان نگرش فردگرایانه دارد و وارد کننده زیان را همه جانبه حمایت می‌کند. ولی اولین نتیجه‌ی غیراخلاقی که از این معیار ناشی می‌شود حمایت یک جانبه از یک طرف دعوا و واگذارن طرف دیگر به شانس و اقبال و متعاقب آن، اتفاقی شدن جبران خسارت برای زیان‌دیدگان و تبعیض میان آنان است (Badini, 2005: 176). در نگاهی ژرف‌تر، می‌بینیم که مسئولیت اشخاص محتاط، سنگین‌تر از بی‌احتیاطان می‌شود و در مرحله‌ی عمل، ارزیابی درون ذاتی تقصیر

می‌گیرد و ملاحظاتی را مانند عدالت که مستعد توصیف دقیق و عینی نیستند در مرتبه دوم قرار می‌دهد (Posner, 1970: 644). کالابرسی بیشتر کتاب خود را به بحث در مورد چگونگی بهینه‌سازی هزینه‌های تصادف اولیه یعنی بازدارندگی اختصاص می‌دهد (Posner, 1970: 639). از این جهت دیدگاه او تضمین کننده هدف توزیع، بازدارندگی و درونی‌سازی هزینه است.

² Subjective standard of fault (faute subjective)

^۱ در خصوص کارایی اقتصادی مسئولیت مدنی گوئیدو کالابرسی، قاضی دادگاه استیناف حوزه دوم ایالات متحده آمریکا، در زمینه حقوق حوادث تأثیرگذار بود. کالابرسی با تعیین اهداف حقوق حوادث نه در دعوی حقوقی بلکه با در نظر گرفتن ملاحظات اجتماعی و خطامشی به سنت‌شکنی پرداخت (Posner, 1970: 643). تجزیه و تحلیل کالابرسی از نظر مقایسه هزینه‌های آنها صورت

علاوه بر این باید رابطه مؤثری بین بروز زیان و عامل زیان وجود داشته باشد (معیار مثبت) (Katouzian, 2007: 451-452; Ansari and Mobayen, 2011: 7).

خسارت وارد شده در فرضی که سببی اعم از دخالت خواهان یا شخص ثالث یا دخالت عوامل طبیعی حائل گردد^۲ مانع تحقق رابطه سببیت می‌گردد (Birmingham, 2005: 51). برخی از استادان، قوه قاهره را رافع مسئولیت ندانسته و هدف از آن را نیز حمایت بیشتر از زیان‌دیده می‌دانند (Rahpeik, 2021: 175)؛ لکن دیگر نویسندگان حقوقی، قوه قاهره را سبب معافیت از مسئولیت قراردادی و در برخی شرایط نیز سبب معافیت از مسئولیت خارج از قرارداد می‌دانند (Ghasemzadeh, 2008: 378; Tahmasbi, 2009: 201; Safai and Rahimi, 2010: 39).

رابطه سببیت به‌عنوان شرط ضروری مسئولیت مدنی زمانی مطرح می‌شود که حقوق مسئولیت مدنی به دنبال هدف عدالت اصلاحی باشد؛ بنابراین مناقشه بر سر رابطه بین علیت و کارایی در حقوق مسئولیت مدنی وجود دارد. در تحلیل اقتصادی حقوق برای وصول به اصل پیشگیری رابطه سببیت بین عامل زیان و وقوع ضرر ضروری است (Dascălu, 2010: 496).

انواع موضع‌گیری‌ها در رابطه با کارایی سبب در حقوق مسئولیت مدنی را می‌توان در دو دسته متفاوت قرار داد:

۱) نظریه کارایی می‌تواند الزامات سبب را منطقی کند، یا اقلماً الزامات سبب می‌تواند یک هدف کارآمدی داشته باشد؛ در منطقی‌سازی کارایی گفته می‌شود «اگر کارآمدی مستلزم مسئول دانستن خواننده باشد، احراز می‌شود که او باعث حادثه شده است، در غیر این صورت خیر» (Cooter, 1987: 540).

۲) الزامات سبب با کارایی ناسازگار است. در تحلیل ارائه شده رابطه سببیت در نظر گرفته نشده است (Brown, 1973: 372). تحلیل اقتصادی حقوق برخلاف حقوق سنتی، مترصد کشف مسبب حادثه نیست، بلکه توجه خویش را بر این امر مصروف می‌دارد که کدام یک از طرفین خسارت، با هزینه کمتر می‌توانست جلوی ورود خسارت را بگیرد و نهایتاً همان فرد محکوم به جبران خسارت می‌گردد، زیرا اقدام وی خلاف کارایی است (Zabarjad and Khorsandian, 2022: 177).

طرفداران عدالت توزیعی معتقدند وجود رابطه سببیت به‌عنوان یکی از ارکان مسئولیت مدنی موجب شده تا مسئولیت مدنی با هدف عدالت توزیعی منافات داشته باشد (Hosseinzadeh and Duzduzani, 2013: 66)؛ چون آنچه اهمیت دارد رسیدن به عدالت است و حتی در صورتی که علت تامه، زیان حوادث قهری باشد با توجه به منطق عدالت توزیعی، خسارت وارد به زیان‌دیده باید جبران گردد. به همین جهت، برای جبران خسارت زیان‌دیدگانی که امکان اثبات تقصیر یا رابطه سببیت نداشته و یا جبران خسارت

ضرر و فعل زیان‌بار، یکی از ارکان مسئولیت مدنی است. باید توجه داشت سببیت معادل مسئولیت نیست (Malone, 1956: 62-67). انتساب علی یک موضوع واقعی است، در حالی که انتساب مسئولیت موضوع هنجاری است (Wright, 1987: 1012). مقوله سببیت پیچیده‌ترین مفهوم و آشفته‌کننده مسئولیت مدنی است (Prosser, 1950: 369; McInnes, 1997: 1013). احراز رابطه سببیت، در فرض شناسایی یکی از چند علت، دشوار است. در این زمینه نظریه‌های متعددی همچون نظریه برابری اسباب و شرایط، نظریه سبب مقدم در تأثیر، نظریه سبب متعارف و اصلی مطرح گردیده است (Khaja Piri, 2009: 96-98)؛ اما رابطه سببیت واجد و ظاهر در معنای عرفی است (Qorbanpour, 2006: 11; Bozorgmehr, 2006: 57; Bariklu, 2008: 97; Yazdanian, 2007: 260; Haji and Gholami, 2013: 26; Katouzian, 2007: 439; Safai and Rahimi, 2010: 198; Jafari tabar, 2009).

در حقوق "کامن لا" تفاوت میان واژه Causality به معنای علیت و Causation به معنای سببیت هم لزوم توجه به معنای عرفی را نمایان می‌سازد (Garner, 2004: 175; Birmingham, 2005: 44; Hellner, 2000). مواد (۳۲۸) و (۳۳۱) قانون مدنی و ماده (۱) قانون مسئولیت مدنی و مواد (۴۹۲)، (۵۲۹) و (۵۳۱) قانون مجازات اسلامی به رکن سببیت اشاره دارند.

در نظام حقوقی انگلستان نیز معیار در شناسایی علت یک واقعه، عرف شناخته شده است (Summers, 2018: 52). این مسئله در آرای متعدد قضات مجلس اعیان به صراحت بیان شده است. به‌عنوان مثال قاضی رید نیز بیان می‌دارد سخت‌ترین وظایف قاضی شناسایی علت یک حادثه است تا بتواند ضامن و مسئول حادثه را شناسایی کند. در شناسایی علت حادثه، مراجعه به نظریات منطقی یا علمی کاملاً غلط است؛ بلکه در پاسخ به این سؤال که چه کسی یا چیزی سبب حادثه شده است باید در هر مورد به عرف مراجعه کرد. در حقوق انگلستان اگر تنها یک عامل در حادثه دخالت نموده باشد، بررسی مسئولیت یا عدم مسئولیت آن عامل منوط به به‌کارگیری معیار مگر با^۱ (اگر نبود) است (Birmingham, 2005: 24; Edelman, 2002: 108; Cunnington, 2008: 584). تا بدین طریق وجود ارتباط بین تقصیر خواننده و خسارتی که به ادعای خواهان، ناشی از تقصیر خواننده است احراز شود. اگر بتوان گفت صدمات و خسارات وارده شده حاصل نمی‌شد مگر با دخالت خواننده (Knutsen, 2010: 158)، در این صورت خواننده، سبب حادثه شناخته شده و جبران خسارتی را که ناشی از عدم رعایت احتیاط متعارف و معقول به عهده خواهد داشت (Stephenson, 2000: 137; Cooke, 2019: 159; Knutsen et al, 99).

برای تشخیص رابطه سببیت باید از معیار منفی و مثبت استفاده شود یعنی احراز شود که بدون آن ضرر واقع نمی‌شد (معیار منفی)،

² Intervening Causes

¹ But for test

دارد که البته راه‌حل موضوع در اینجا نیز با توجه به مبانی مسئولیت، تمسک به عرف است. پس از بررسی زوایای مختلف حادثه و تشخیص رابطه سببیت در صورت انتساب زیان وارده به دو یا چند عامل، همه آنان مسئول جبران زیان به حساب می‌آیند.

تعدد اسباب را به یکی از دو نوع طبقه‌بندی می‌کند: مواردی که شامل خاطیان هم زمان و مواردی که شامل وقوعات بعدی است. خاطیان هم زمان را به‌طور تضامنی مسئول می‌دانند. تمام کسانی که دست به اقدام مشترکی می‌زنند، در صورت بروز خسارات ناشی از آن اقدام مشترک، به‌طور شخصی نسبت به تمام خسارت مسئولیت خواهند داشت (May, 1996: 75). سیستم‌های حقوقی مختلف راه‌حل‌های کاملاً متفاوتی دارند. برخی کشورها مسئولیت تضامنی را مقرر می‌دارند، برخی دیگر فقط مسئولیت آخرین عامل زیان را می‌پذیرند، در حالی که سایر کشورها قاعده مسئولیت متناسب را انتخاب می‌کنند (Spier and Haazen, 2000: 147-150).

دو رویکرد تعیین میزان مسئولیت یعنی رویکرد دخالت میزان تقصیر و رویکرد تساوی مسئولیت در فرض اشتراک در تحقق حوادث مورد بررسی است. قانونگذار در تعیین مسئولیت اغلب از رویکرد تساوی پیروی کرده است. در قوانین سایر کشورها و نظریات حقوقی تمایل به نسبت‌سنجی مسئولیت و توجه به میزان تقصیر مسببان در خسارت جایگاه ویژه‌ای دارد. رویکرد تساوی انگارانه ناعادلانه و خلاف اصل شخصی بودن جلوه می‌کند، تمایل حقوقدانان برای تقریب به عدالت آن است که مواد قانونی با رویکرد تساوی انگارانه را انصراف به فرد اکمل دانسته؛ از سوی دیگر، در مسئولیت کیفری درجه تقصیر که مقتضی اصل فردی کردن مجازات هاست مبنا تعیین مسئولیت است و در مسئولیت مدنی راهکار تساوی به دلیل اصل جبران خسارت اقوی است (Khodabakhshi, 2009: 168-171; Abedi, 2013: 12). مبنا این رویکرد را گاه باید از پنجره اقتصادی نگریست؛ بدین شرح که با رویکرد مبتنی بر تساوی، در مسئولیت متضادمان می‌توان از بسیاری از پیچیدگی‌های فرایندهای دادرسی و هزینه‌های مربوط به آن خلاصی یافت. از طرف دیگر، تسریع در روند رسیدگی نیز دلیل مهمی برای دفاع از این رویکرد قلمداد می‌شود؛ زیرا معمولاً در مواردی که مبنا حکم، میزان تقصیر طرفین از سوی کارشناسان امر باشد، این حکم مورد اعتراض طرف دیگر قرار خواهد گرفت و همین امر باعث اطاله روند دادرسی خواهد شد (Ghodsii and Nowroozi, 2017: 45). رابط سببیت یک مفهوم مادی نیست که با ابزار و تحلیل مادی بتوان آن را مشخص کرد، مبتنی بر شاخصه‌های سنجش سرزنش‌پذیری رفتار است (Khosravi

آنها از سوی مقصر حادثه ممکن نیست؛ لازم است از مبانی سنتی مسئولیت مدنی فاصله گرفته و طرح‌هایی خاص برای جبران خسارت این گونه زیان‌دیدگان بدون در نظر گرفتن تقصیر یا رابطه سببیت و به‌طور کلی منشأ ضرر تأسیس کرد و از همه زیان‌دیدگان، جبران خسارت به عمل آورد. به نظر این حقوقدانان عدالت توزیعی که بر مبنا همبستگی اجتماعی است باید جانشین عدالت اصلاحی که مبتنی بر مسئولیت فردی است شود و تمامی منابع و منافع در جامعه به‌طور عادلانه میان افراد اجتماع توزیع گردد و هر زمان این تعادل به هر علت بر هم خورد عدالت توزیعی ایجاب می‌کند تا بدون ملاحظه علت عدم تعادل مذکور با جبران خسارت زیان‌دیده تعادل را به جامعه بازگرداند (Katouzian, 2008: 213)؛ اما از سوی دیگر تحلیل اقتصادی با استفاده ابزاری به مطلوب خود دست می‌یابد. رابطه سببیت می‌تواند ابزار مناسبی برای محدود کردن دامنه مسئولیت باشد (Najib Hasani, 2009: 30).

اثبات رابطه سببیت در اغلب موارد، برای زیان‌دیده تکلیفی مشقت‌بار است که ممکن است، به خاطر ناتوانی در اثبات، مسئولیتی به اثبات نرسد. از این روی، برای تسهیل امر اثبات، با وضع اماره وجود رابطه سببیت، در پاره‌ای موارد، تکلیف اثبات، از عهده زیان‌دیده برداشته شده و بر عهده عامل زیان قرار داده شده است (Hayati, 2015: 202). شاید بتوان این امر را به کاهش هزینه‌های اداری منتسب کرد. با استفاده از فرض انتساب خسارت یا سببیت مفروض^۱، به تسهیل در احراز رابطه سببیت پرداخته می‌شود (Karimi and Javaherkalam, 2022: 123-125).

موارد متعددی پیش می‌آید که حادثه ناشی از فعل یا ترک فعل یک عامل زیان خاص نیست، بلکه بیشتر در نتیجه تعامل بین آنها باشد. در حقوق داخلی، عبارت توزیع خسارت، متبادر کننده تعدد اسباب است که در آن توزیع مسئولیت بین مسببان زیان رخ می‌دهد (Khodabakhshi, 2012: 110; Molodi et al, 2018: 227-230; Javid, A., Arami, 2022: 1-8). ذهنیت سنتی در مورد مسئولیت مدنی نیز مقتضی تأثیر حکم قضایی بر یکی از دو طرف دعوی یا بر هر دوی آنان اختصاص دارد و شخص دیگری را درگیر نمی‌سازد (Fleming, 1996: 161; Molodi et al, 2018: 228). در فرضی که بیش از یک عامل در تحقق زیان به دیگری دخیل باشد، پس از احراز سببیت دو یا چند عامل، هر یک از آنها مسئول جبران خسارت در حق زیان‌دیده خواهد بود. در این مورد سه معیار توزیع مسئولیت به‌تساوی، توزیع مسئولیت به میزان تأثیر و توزیع مسئولیت تقصیر نسبی به درجه تقصیر عوامل مطرح شده است. (Abedi, 2013: 12) به لحاظ عملی در مقام قضاوت برای احراز رابطه سببیت بین زیان وارده و عوامل متعدد دخیل، دشواری وجود

¹ Présomptions de causalité entre le fait dommageable et l'auteur du dommage - présomptions d'imputabilité.

207-237). مشابه مفهوم سبب مجمل در حقوق ایران است. شاول (۱۹۴۶)، استدلال می‌کند که در این مورد، خسارت باید به‌طور مؤثر به طرف اول به نسبت احتمال وقوع حادثه تخصیص داده شود، جایی که دومی به‌عنوان ثالث تفسیر می‌شود. شاول (۱۹۴۶) در یک مشارکت جداگانه، به موارد «رویدادهای بعدی» نیز می‌پردازد که در آن بیش از یک عامل زیان ممکن است پس از اقدام متوالی در وقوع یک حادثه سهیم باشند. در این موارد، شاول استدلال می‌کند که هیچ تقسیم مسئولیتی وجود ندارد که عامل زیان را وادار به رفتار بهینه کند (Shavell, 1946: 207-237). در موضوع چندین عامل تقصیر عموماً به نفع قاعده مسئولیت تضامنی استدلال می‌شود. مسئولیت تضامنی از مزایای اعمال نظارت متقابل توسط عاملین متعدد زیان که مسئولیت تضامنی دارند برخوردار خواهد بود.

تحلیل اقتصادی تا حدودی در مورد کارایی مسئولیت تضامنی به‌عنوان راهی برای مقابله با حوادث ناشی از چندین عامل زیان است. قاعده مسئولیت تضامنی در ابتدا رژیمی است که در آن نظام حقوقی از این اصل عدول می‌کند که مرتکب تقصیر فقط باید در قبال خساراتی که ناشی از رفتار خود اوست مسئول شناخته شود. در مسئولیت تضامنی، عامل زیان نیز به‌طور کامل در قبال خسارتی که ناشی از رفتار خود او نبوده، مسئول است؛ بنابراین می‌توان استدلال کرد که مسئولیت تضامنی ناکارآمد به نظر می‌رسد، زیرا منجر به بازدارندگی بیش از حد می‌شود.

در ارتباط با ملائمت عاملان متعدد نیز می‌توان استدلال کرد که هیچ ضرری در کارایی ناشی از مسئولیت تضامنی وجود ندارد. در این صورت، عامل زیان که باید به قربانی غرامت بدهد، می‌تواند به‌نوبه خود به دیگر عاملان زیان مراجعه کند. با فرض اینکه سایر عاملان زیان خسارت، کاملاً قادر به پرداخت تعهد باشند، کسی که ابتدا پرداخت کرده است غرامت قربانی را پیش پرداخت می‌کند و می‌تواند بخشی از خسارت پرداخت شده را بازبایی کند؛ بنابراین، در نهایت، تحت مسئولیت تضامنی، میزانی که هر مشارکت‌کننده باید بپردازد باید متناسب با سهم آنها در خطر باشد. از این نظر، یک قاعده مسئولیت تضامنی، همراه با حق رجوع و بازیگران قادر به پرداخت تعهد، معادل راه‌حل مسئولیت متناسب است.

البته می‌توان این سؤال را مطرح کرد که مزیت اضافی قاعده مسئولیت تضامنی در مقایسه با وضعیتی که در آن قربانی باید به‌طور جداگانه از هر شخص متخلف شکایت کند، چیست؟ می‌توان استدلال حمایت از قربانی را صرفاً براساس این واقعیت مطرح کرد که برای قربانی اغلب دشوارتر است که یک رابطه علی را با کنش یک بازیگر خاص اثبات کند؛ بنابراین اگر قربانی بتواند غرامت کامل را از یکی از عاملان زیان مطالبه کند که پس از آن مجبور است از حق جبران خسارت در برابر سایر طرفینی که در این ضرر نقش داشته‌اند استفاده کند، مطمئناً حمایت حداکثری از قربانی زیان به عمل آمده است. این استدلال را استدلال توزیعی می‌نامیم؛ اما در

67: Salim, 2020). تعیین آن از مشکلات مسئولیت مدنی است و تعیین میزان تأثیر هر یک از عاملان زیان، موضوعی دشوارتر است. برای جلوگیری از سلیقه‌ای عمل کردن، تقسیم مسئولیت به تساوی، عادلانه‌تر است (Kazemi, 2014: 73). در حقوق بسیاری از کشورها قبل از تعیین مسئولیت به سهم هر یک از عوامل اعم از شریک یا خود بزه‌دیده یا سایر عوامل توجه شده و سپس متناسب با نسبت تقصیر، به تعیین مجازات و مسئولیت اقدام گردیده است (Rogers, 1997: 176). در ماده (۵۳۳) قانون مجازات اسلامی حکم به تساوی شده، تقسیم و توزیع مساوی تقصیر میان چند عامل مشترک که درجه تقصیر آنها مشخص نیست از مصادیق عدالت توزیعی در مسئولیت مدنی است (Nasrarkan et al, 2019: 311)؛ اما به نظر می‌رسد این ماده حکم موردی را بیان می‌دارد که تأثیر هر یک از سببها به‌طور مساوی است؛ بنابراین مسئولیت مساوی تقسیم می‌گردد. در رویه قضایی فرانسه در خصوص تصادم دو نفر که به هر دوی آنها زیان وارد شده است، مسئولیت مساوی تقسیم می‌شود (3: Jourdain, 2010). از منظر تحلیل حقوقی اساس نظریه‌ی برابری اسباب مبتنی بر آن است که نتیجه بدون همه آن عناصر واقع نمی‌شد بنابراین از حیث ارزش سببی برابرند (Najib, 2009: 119).

برای کارآمدی اجتماعی، هر عامل زیان باید به نسبت کل ضرر با مسئولیت مواجه شود. نسبت مسئولیت مورد نیاز برای یک عامل بازدارنده اجتماعی کارآمد در رابطه با هر یک از عاملین زیان بستگی به این دارد که مشارکت آن عامل زیان در زیان چگونه با اعمال یا ترک کاری‌های مرتکب زبانی دیگر مرتبط باشد، هم از نظر زمانی و هم از نظر منطقی که چگونه اعمال پیچیده با هم ترکیب می‌شوند و نتیجه را به وجود می‌آورند. برای مثال، محاسبه بازدارنده‌های کارآمد اجتماعی با توجه به اینکه آیا هر دو عمل پیچیده برای ایجاد حادثه لازم بوده یا اینکه یکی به‌تنهایی کافی است، متفاوت است. یکی از پیامدهای تحلیل ما این است که کارایی اجتماعی به‌طور کلی مستلزم نسبت‌هایی از مسئولیت است. اگر چه مسلماً می‌تواند بین نظام‌های حقوقی تفاوت‌هایی وجود داشته باشد، اما عملکرد قاعده مسئولیت تضامنی به‌طور کلی به این معناست که اگر نتوان مشخص کرد که چه کسی از بین بسیاری از عاملان متعدد زیان به میزان معینی به ضرر معینی کمک کرده است، مسئولیت تضامنی دارند. نتیجه این امر این است که قربانی می‌تواند به هر یک از عاملان زیان مراجعه کند و از هر یک از آنها غرامت کامل را مطالبه کند. عامل زیان که باید به‌طور کامل غرامت قربانی را جبران می‌کرد، می‌تواند به‌نوبه خود تا سقف مبلغی که آنها در خسارت وارد کرده‌اند، از سایر عاملان خسارت مطالبه کند (Young et al, 2007: 112-113).

شاول (۱۹۴۶) مورد «علل هم زمان» را به‌عنوان یک مورد خاص از عدم قطعیت علی در نظر می‌گیرد که در آن دو یا چند طرف به‌طور هم زمان عمل می‌کنند، یکی باعث حادثه می‌شود، اما با قطعیت مشخص نیست که کدامیک بوده (Shavell, 1946:)

چرا که قاعده عمومی در مورد نقش اسباب خارجی در مسئولیت مدنی، محدود یا منتفی شدن جبران خسارت توسط خواهان دعوا است. رویکرد حمایتی قانون‌گذار در حوادث رانندگی مقتضی آن است که در موردی که شخص ثالث غیر از دارنده و راننده است، در حکم قوه قاهره بدانیم و موجب نفی مسئولیت دارنده و بیمه‌گر نمی‌گردد (Qabuli Dorafshan and Rezaadost, 2012: 107-108).

در مواردی که راننده مرتکب خطایی در بروز خسارت نشده باشد، مطابق ماده (۴) قانون ایمنی راه‌ها و راه‌آهن و ماده (۸) قانون نحوه رسیدگی به تخلفات و اخذ جرائم رانندگی و ماده (۲۶) قانون راهنمایی و رانندگی راننده مسئولیتی نداشته و در صورتی مالک مسئولیت خود را بیمه کرده باشد زیان‌دیده می‌تواند خسارت خود را از بیمه دریافت کند (Nazari, 2002: 114). در غیر این صورت زیان‌دیده نمی‌تواند به دارنده رجوع کند، چرا که بیمه به خاطر عدم دریافت حق بیمه پرداخت خسارت را تقبل نمی‌کند. مقررات مربوط به عدم مسئولیت راننده نسبت به قانون بیمه اجباری مصوب سال ۱۳۹۵ خاص است (Nazari, 2002: 115). اگر تقصیر و دخالت مصدوم و متوفا به صورت عمدی یا غیرقابل بخشایش باشد، از تمام یا بخشی از جبران خسارت محروم است، اما اگر دخالت او به نحو عادی باشد، قانون به فکر جبران خسارت و تعاون اجتماعی افتاده و با این اندیشه، تقصیر عادی زیان‌دیده را محو و آن را از روابط بیمه‌ای حذف نموده است (Khodabakhshi, 2011: 51-57). قانونگذار آنها را مستحق جبران می‌داند و مسئولیت مدنی متصدی و راننده را حذف نمی‌کند، بلکه مسئولیت کیفری او را کنار می‌زند و می‌دانیم که هیچ ملازمه‌ای بین این دو مسئولیت نیست (Nikfarjam, 2010: 20; Abbaslo, 2015: 37). در رویه قضایی فرانسه، مطابق رأی دیوان عالی کشور، تقصیر زیان‌دیده، مانع از آن نیست که دارنده وسیله نقلیه، جز در صورت وجود قوه قاهره، زیان را به‌طور کامل جبران کند (رأی شعبه دوم مدنی، ۲۱ ژوئیه ۱۹۸۲؛ رأی دمار). صدور این رأی، ضرورت وجود قانون ویژه را برای جبران خسارت زیان‌دیدگان حوادث، مطرح کرد (Jordan, 2015: 274).

گاهی زیان‌دیده را در موقعیت مسئولیت قرار می‌دهیم تا آنها را تشویق به انجام اقدامات احتیاطی کنیم. در غیر این صورت عامل زیان را وادار به انجام اقدامات احتیاطی بیش از حد می‌کنیم. اگر آسیب‌دیدگان از مسئولیت‌های احتمالی رها شوند، انگیزه آنها برای انجام اقدامات احتیاطی به‌طور چشمگیری کاهش می‌یابد. این قاعده متضمن این فایده اخلاقی است که زیان‌دیده مقصر را، از جبران خسارت محروم می‌سازد. علاوه بر این مؤکد این معناست که عواقب حاصل از اقدام زیان‌بار هر فرد، بر عهده خود او بوده و استناد به نقش اصلی فعل غیر نمی‌تواند او را از زیان‌های حاصله از فعل خویش معاف نماید (Mashayekh et al, 2019: 60). بر مبنای مصالح اجتماعی نیز وجود این تکلیف قابل توجیه است، بدین بیان

رابطه با استدلال کارایی از قبل انگیزه‌های بسیار خوبی برای نظارت متقابل بین عاملان بالقوه مشترک ایجاد می‌کند.

حقوق مسئولیت، یک سیاست اجتماعی است که هدف آن، مدیریت توزیع هزینه‌های تصادف به شیوه‌ای کارآمد است (Molodi et al, 2018: 228). به‌عنوان یک مشکل اقتصادی، این امر ترکیبی از دو موضوع را ایجاد می‌کند که هر یک به‌طور جداگانه موضوع بحث‌های زیادی بوده است. حوادثی که بیش از یک طرف را درگیر می‌کند، طبیعتاً نمونه‌ای از عوامل خارجی است و حقوق که هدف آن الگوی بهتر رفتار فردی است، نمونه‌ای از یک طرح تشویقی است. مطالعات این مسائل پیچیده منجر به بینش اقتصادی ثمربخشی شده است. شکل بهینه حقوق مسئولیت به پراکندگی نسبی هزینه‌های فعالیت اجتناب از تصادف در طبقات عاملان زیان و زیان‌دیدگان و همچنین به ساختار تصادفی که از طریق آن حوادث ایجاد می‌شود، بستگی دارد. اگر هر حادثه هزینه اجتماعی C داشته باشد و احتمال تصادف بین هر جفت از افراد به‌عنوان تابعی از سطوح فعالیت آنها در اجتناب از تصادف، X و X داده شود، آنگاه هزینه کل اجتماعی به حداقل می‌رسد.

چنانکه حقوق دانان، بحث مسامحه مشارکتی یا خطای مشترک را به‌عنوان نمودی از نقش بزه‌دیده و نوعی شراکت از جانب او در بزه‌دیدگی مطرح می‌سازند و در هنگام تعیین مسئولیت، به نسبت‌سنجی و سهم هر یک از عوامل توجه می‌نمایند. رفتار مسامحه‌ای در مورد قسمتی از آسیب به شخصی است که با مسامحه خود سبب ایراد جراحت یا خسارت بر خود شده است (Matthiesen and Lehrer, 2010: 1-8). عامل زیان ملزم به جبران قسمتی از خسارت است که به‌واسطه تقصیر زیان‌دیده به وجود آمده، نخواهد بود (Lando, 2000: 445). از دیدگاه تحلیل اقتصادی، وقتی زیان‌دیده بتواند با رعایت احتیاط و هزینه کمتر از وقوع زیان جلوگیری کند کارآمدی اقتصادی محقق می‌شود؛ لذا عدم رعایت احتیاط زیان‌دیده او را از جبران خسارت محروم می‌سازد (Abedi, 2020: 152).

تقصیر نابخشودنی زیان‌دیدگان، هم بر مبنای رابطه سببیت، قاعده اقدام، هم مبتنی بر شرط قابل پیش‌بینی بودن ضرر و هم موجد کارایی اقتصادی است (Junadi, 1999: 51). عده‌ای از نویسندگان ادعا نموده‌اند، قاعده مزبور، قاعده مستقلی نبوده و فرعی از قاعده وسیع رابطه سببیت محسوب می‌شود (Cheshire and Fifoot, 1972: 617). زیان‌دیده به‌عنوان انسان متعارف در مواجهه با زیان، عکس‌العملی مناسب نشان می‌دهد و از توسعه خسارت پیشگیری می‌کند (Treitel, Khodabakhshi, 2012: 114). (Kazemi, 2012: 881). ملاک تشخیص قصور زیان‌دیده نیز نوعی است (Junadi, 1999: 55). اگر تقصیر زیان‌دیده علت منحصر حادثه نباشد می‌تواند بخشی از خسارت را دریافت کند (Kazemi, 2012: 101; Qabuli Dorafshan and Rezaadost, 2012: 91).

در رابطه با شرط وجود ضرر رویکرد ابزارگرایانه تعریف و مصادیق خود را ارائه می‌کند. در رویکرد سنتی مسئولیت مدنی نیز هر ضرری قابل جبران نیست. در این رویکرد ضرر باید جبران نشده و مسلم و قابلیت پیش‌بینی بوده و بعید نباشد. وجود هر کدام از این شرایط فلسفه و به اقتضای هدفی است. قابل جبران نبودن ضرر جبران نشده از جهت ممانعت عدم نفع مازاد و استفاده بلاجهت زیان‌دیده است که در خسارت تنبیهی برای مجازات مقصر با سوءنیت و بازدارندگی از این شرط صرف‌نظر شده. به اقتضا اصل برائت و اصل عدم ورود خسارت ضرر باید مسلم باشد. در سنتز اقتصاد و حقوق نیز کارایی دست یافتن به قاعده حقوقی مطلوب با حداقل هزینه اجتماعی است. تحمیل ضرر به عامل زیان بی‌مورد است جبران این خسارت نباید مورد پذیرش قرار گیرد چرا که سبب می‌شود عامل زیان میزان احتیاطی را در پیش گیرد که فراتر از حد مطلوب اجتماعی و ناکارآمد است. شرط قابل پیش‌بینی به رابطه سببیت برمی‌گردد. در تحلیل ابزارگرایانه از حقوق، عامل زیان و زیان‌دیده باید بدانند که چه زمانی مسئول شناخته می‌شوند. این امر در سطح فعالیت و احتیاط که از مؤلفه‌های پیشگیری است مؤثر است. در مورد ویژگی نهایی ضرر قابل جبران، ضرر نباید غیرمستقیم باشد. این شرط در نگاه سنتی به رکن سببیت یا به شرط قابل پیش‌بینی ضرر برمی‌گردد. در رویکرد سنتی اقتضای انصاف آن است که در فرض سوءنیت از شرط قابل پیش‌بینی بودن و مستقیم بودن گذر کرد. شرط مستقیم بودن در رویکرد اقتصادی برای محدود نمودن پرداخت خسارت جهت تقلیل هزینه اجتماعی است. در رابطه با رکن دوم فعل زیانبار اعم از فعل و ترک فعل تحلیل اقتصادی حقوق با ارائه مفهوم انسان اقتصادی به معیاری علمی و قابل‌اندازه‌گیری دست می‌یابد. طرفداران عدالت توزیعی معتقدند وجود رابطه سببیت به‌عنوان یکی از ارکان مسئولیت مدنی موجب شده تا مسئولیت مدنی با هدف عدالت توزیعی منافات داشته باشد از این جهت از معنای سبب عرفی گذر کرده و فردی را مسئول می‌داند که اجتناب‌کننده با هزینه کمتر شناخته شود.

References

- [1] Abbasloo, B. (2009). Police civil liability. *Iranian journal of international and comparative law*, 1(2), 49-70. (In Persian).
- [2] Abedi, M. (2013). The mystery of multiple causes in Islamic Penal Code with emphasis on the civil responsibility of multiple causes and factors in medical fault, Congress of Medicine and Justice, The fourth medical and judicial conference, Shiraz, 1-27. (In Persian).
- [3] Abedi, M. (2013). The solution of the Islamic Penal Code regarding the civil responsibility of the total cause and the scope of its application in medical malpractice, Congress of Medicine and Justice, Congress of Medicine and Justice, The fourth medical and judicial conference, Shiraz, 1-31. (In Persian).
- [4] Abedi, M., Nadi, M. T. (2020). Tort law and Compensation system in traffic accidents, entesharco. (In Persian).
- [5] Abin, A. (2020). A critique of article 1216 of Iranian civil code and a proposal for the theory of a fair responsibility for minors and the mentally ill (a comparative study). *Legal Encyclopedias*, 3, 15-53. (In Persian). <https://doi.org/10.22034/LAW.2021.526076.1058>
- [6] Amini, M., Daryaee, R. (2019). An economic analysis of economic loss. *Legal research quarterly*, 22(86), 169-192. (In Persian).
- [7] Ansari, A., Mobayen, H. (2011). Opposability Theory on the Civil Liability Law: Comparative Study in Feqh & French Law. *Tarbiat Modares University Press, Comparative law Research Quarterly*; 15 (1), 1-23. (In Persian).

که شخص در برابر اتلاف مال، سرمایه و سایر صدمات وارد بر خود و دیگران نباید بی‌تفاوت باشد (67: Mashayekh et al, 2019).
 عدم پرهیز از شرایطی که به اتفاقی شدن جبران خسارت یا تحمیل ناعادلانه‌ی مسئولیت بینجامد، یا سبب ایجاد دشواری‌هایی در مسیر نیل به جبران خسارت بشود، به اخلاقی بودن شرایط مسئولیت مدنی در مقام اجرا خدشه وارد می‌کند، حتی اگر مبنایی اخلاقی، زیربنای مسئولیت مدنی ما باشد (13: Hoseini, 2015).
 یکی از تحولات حقوق مسئولیت مدنی، تسامح در تمیز رابطه علیت است. در فرضی که علم به سبب مجمل است مسئولیت تضامنی پذیرفته شده است تا هیچ ضرری جبران نشده باقی نماند (30: Katouzian, 2007). در اسباب اجمالی که رابطه سببیت احراز نمی‌شود از باب مصلحت تمام اسباب احتمالی مسئول شناخته می‌شود (157: Rahpeik and Vellaei, 2021).
 مسئولیت مدنی تضامنی در فرض تعدد اسباب با سنت فرانسوی سازگار نیست؛ چرا که قاعده ابتدایی عدالت مقتضی عدم مسئولیت است، اما این نظریه برخلاف انصاف است، چرا که محروم ساختن زیان‌دیده به بهانه عدم توانایی اثبات رابطه سببیت مغایر عدالت است (392: Safai, 2019).

نتیجه‌گیری

برای تحقق مسئولیت مدنی سه رکن نتیجه‌ای (ضرر)، رکن فعلی (فعل زیان‌بار) و رابطه سببیت ضروری است. در تحلیل اقتصادی، حقوق مسئولیت مدنی غایت نیست، بلکه ابزاری برای تحقق فلسفه‌ی وجودی و نیل به اهداف است. از این جهت در مورد ارکان مسئولیت مدنی با نوعی سیالیت روبرو هستیم. گاه مراعات هدف بازدارندگی یا جبران خسارت و انصاف در غیاب ارکان سه‌گانه مسئولیت به جبران خسارت محقق می‌شود. چونان که گاه با ضروری بودن رکنی به هدفی نائل می‌شویم گاه برای رسیدن به مطلوبیت اجتماعی دیگری باید از ضرورت آن رکن ضرر کرد.

- [8] Atai, M., Alborzi Varki, M. (2023). Legal examination of the cases of non-contractual damage compensation in the absence of the three pillars. (In Persian).
- [9] Badini, H. (2003). Philosophical foundations of the economic approach to law, Law and political science, Volume 62, Issue 0 - Serial Number 512, December 2003. (In Persian).
- [10] Badini, H. (2004). The purpose of civil liability. Journal of Law and Politics, 66(1), 55-113. (In Persian)
- [11] Badini, H. (2005). Philosophy of civil responsibility. Publishing company presss, Tehran. (In Persian).
- [12] Badini, H., Taghizadeh, E., Alidoosti Shahraki, N., Panahi Osanlo, P. (2016). The effect of the principle of full compensation for damages in objective and abstract methods in assessing of damages on the international sale of goods. Comparative Law Researches, 20(1), 1-20. (In Persian).
- [13] Bahari Ardakani, A., Hashemi Bajegani, S. J., Salimian, A. (2016). Civil liability arising from losing the chance. Majlis and Rahbord, 23(86), 69-94. (In Persian).
- [14] Bariklu, A. (2008). Civil Liability. Mizan press, Tehran. Second edition. P. 256.
- [15] Bariklu, A. R., Barzegar, M. (2019). Investigating the Share of Civil Liability of Multiple Tortfeasors in Iranian Law and the Principles of European Tort Law. Journal of Comparative Law, 15 (1), 227-250. (In Persian). <https://doi.org/10.22096/law.2019.36884>
- [16] Bermingham, V. (2005). Law teaching: coursework assessment in legal education: the UK experience.
- [17] Bozorgmehr, B. (2006). Liability of producers. The Judiciary law journal, 70 (54), 37-58. (In Persian).
- [18] Caggiano, I. A. (2016). Disgorgement, Compensation and Restitution: A Comparative Approach. Global Jurist, 16(2), 243-266. <https://doi.org/10.1515/gj-2016-0008>
- [19] Calabresi, G. (2008). The cost of accidents: a legal and economic analysis. Yale University Press.
- [20] Chegeni, M., Bahrampoori, R., Siahbidi Kermanshahi, S. (2020). A Comparative Study of Alternative Systems of Compensation for Physical Damages in Iranian and English Laws. Comparative Studies on Islamic and Western Law, 7(1), 59-92. (In Persian). <https://doi.org/10.22091/CSIW.2020.2307.1238>
- [21] Choobdarani, L. (2015). The condition of direct loss of civil liability. Thesis For Degree of master of Science in private law University of Kashan Faculty of Humanities, Department of law. (In Persian).
- [22] Cooter, R., Ulen, T., Ulen, T. S. (1988). Law and economics. Boston: Addison Wesley.
- [23] Cunningham, R. (2008). The Assessment of Gain-Based Damages for Breach of Contract. The Modern Law Review, 71(4), 559-586.
- [24] De Mot, J. (2005). Pure Economic Loss, Encyclopedia of law and economics. 2th edition, Volume 1, Tort Law and Economics, University of Ghent.
- [25] Ebrahimi, A. (2019). The loss of chance and the loss of prospective benefit; the method of determination of amount of damages and possibility of claim (comparative study between Afghanistan & Iran civil law). Legal Encyclopedias, 2(3), 11-26. (In Persian). <https://doi.org/10.22034/LAW.2019.239555>
- [26] Edelman, J. (2002). Gain-based damages: Contract, tort, equity and intellectual property. Oxford-Portland Oregon, Hart Publishing. p. 279.
- [27] Eskandari, H. (2015). Causation principles in civil liability. Private law thesis. Tehran University. (In Persian).
- [28] Esmaeili, M., Nasiri, M. (2022). The effect of malice of the cause of loss on the conditions of predictability and directness of loss. The Quarterly Journal of Judicial Law Views, 27(99), 101-126. (In Persian).
- [29] Fahime, A. (2001). Philosophy of law. Journal of Philosophical Theological Research, 3, 9-10: 163-183. (In Persian).
- [30] Fahimi, A. (2005). Foreseeability loss in civil liability. Legal Perspectives, (34-35), 28-28. (In Persian).
- [31] Fleming, J. G. (1966). More Thoughts on Loss Distribution. Osgoode Hall LJ, 4, 161.
- [32] Fleming, J. G. (1967). An introduction to the law of torts. Clarendon Press, Oxford.
- [33] Fletcher, G. P. (1972). Fairness and utility in tort theory. Harvard law review, 537-573.
- [34] Fletcher, G. P. (2000). Rethinking criminal law. Oxford University Press.
- [35] Garner, B. A. (2004). Black's law dictionary
- [36] Ghamami, M. (2022). Ability to predict loss in civil liability, Tehran: Sahami Atahi Company, 1382. (In Persian).
- [37] Ghasemzadeh, S. M. (2008). The foundations of civil liability. Mizan press, Tehran. (In Persian).
- [38] Ghayyoumi, R. (2015). Prevention of Damages in Civil Responsibility. Thesis of Degree Master in Private Law, Faculty of Humanities, Semnan University. (In Persian).
- [39] Ghodsi, S. I., Nowroozi, S. (2017). The Proportion of Liability of Drivers to the Degree of the Their Faults. (In Persian).
- [40] Gholamalizadeh, M. (2013), Civil Liability for Motor Vehicles, publishing department of Shahre Danesh Legal Research Institute. (In Persian).
- [41] Goodhart, A. L. (1967). The Law at Harvard.
- [42] Haji Azizi, B., Gholami, N. (2013). Position of Presumption of Causation in Civil Liability. Tarbiat Modares University Press Comparative law Research Quarterly, 17(2): 25-46. (In Persian).
- [43] Harlow, C. (2005). Understanding tort law. Sweet & Maxwell.

- [44] Hayati, A. A. (2015). Concept of the Precautionary Principle and its position. *Islamic Law Research Journal*, 15(40), 185-206. (In Persian).
- [45] Heidari Shahbaz, S., Mohebi, M., Seifi Zeinab, G. (2022). Legal Regime for Compensating Damages Incurred by Non-Ordinary Cars in Law on Compulsory Insurance Based on Social Cooperative System Theory. *Law Quarterly*, 52(2), 325-344. (In Persian). <https://doi.org/10.22059/JLQ.2022.336282.1007625>
- [46] Hellner, J. (2000). Causality and causation in law. *Scandinavian studies in law*, 40, 111-134.
- [47] Hikmatniya, M. (2007). *The Civil Responsibility in the Imamaiyah Jurisprudence the Essentials and Structure*. Islamic Sciences and Culture Academy, 384. (In Persian).
- [48] Hosseini, S. S. (2015). *The role of ethics in civil liability*. Majd presss, Tehran.
- [49] Hosseinzadeh, J., Duzduzani, K. H. (2013). Basics, obligations of bodily injury indemnity fund. *Thoughts of public law*, 1 (1): 61-91. (In Persian).
- [50] Iranpour, F. (2019). *Fundamental & application of economice analyse in private law*. Donya-e-eqtasad press, Tehran. (In Persian)
- [51] Israel, R. L., O'Neill, B. P. (2014). *Disgorgement as a viable theory of restitution damages*. Wolff & Samson PC. New Jercey.
- [52] Jafari Langroudi, M. (1999). *Mabsoot: dictionary terms of law*. Ganj Danesh press, 908. (In Persian).
- [53] Jafari tabar, H. (2009). *Philosophical foundations of legal interpretation*. Publishing company presss, Tehran. (In Persian).
- [54] Javid, A., Arami, M. (2022). How Establishing Causation and loss distribution about building construction, 2nd National Conference on Law, Jurisprudence and Culture, Shiraz: 1-8. (In Persian).
- [55] Jordan, P. (2015). *Les Principes de la responsabilité civile Patrice Jourdain traduit par Majid Adeb Editeurs Mizan*.
- [56] JunadiJonidi, L. (1999). The fault of the victim. *Law and political science, university of Tehran*, 46(843): 51-90.
- [57] Karimi, A., Javaherkalam, M. H. (2022). Facilitate causation in medical accidents; the constructive role of Iranian and French judicial proceedings. *The Judiciarys Law Journal*, 86(119), 121-141. (In Persian). <https://doi.org/10.22106/JLJ.2022.544020.4552>
- [58] Katouzian, N. (2000). *Comments on the subject of comparative civil liability*, Tehran, Mizan press. (In Persian).
- [59] Katouzian, N. (2007). *Civil law, non-contractual obligations (tortious liability), first volume, civil liability*, Tehran University Publishing and Printing Institute, second edition. (In Persian).
- [60] Katouzian, N. (2007). *Extra-contractual obligations civil liability, vol 8: general principles*. Tehran university press, Tehran. (In Persian).
- [61] Katouzian, N. (2021). *Civil, civil law, law, general theory of obligations*, Mizan. (In Persian).
- [62] Kazemi, M. (2012). The effect of the injured personâ s act in civil responsibility. *The Quarterly Journal of Judicial Law Views*, 17(57), 79-104. (In Persian).
- [63] Kazemi, M. (2014). The criterion of apportionment the loss between the tortfeasors: A comparative study in common law and Roman-Germanic law. *Law Quarterly*, 44(1), 69-85. (In Persian). <https://doi.org/10.22059/JLQ.2014.50820>
- [64] Khaja Piri, A. (2009). *Causes of civil liability and its effects*. 1 c. Tehran, Iran: Al-Hadi.
- [65] Khani M, Ed. (2008). *Governmental civil liability*. 1st ed. Tehran. (In Persian).
- [66] Khodabakhshi, A. (2009). *Insurance and civil liability law, volume 1 (fundamentals and essential concepts of insurance and civil liability)*, Javdaneh Jangal. (In Persian).
- [67] Khodabakhshi, A. (2012). Loss distribution in the law of civil liability assuming several causes. *Private law studies quarterly, university of Tehran*, 42 (1), 109-126. (In Persian).
- [68] Khosravi Salim, M. M. (2020). The role of mens rea in causation. *Criminal law and Criminology Studies*, 50(1), 67-87. (In Persian).
- [69] Landes, W. M., Posner, R. A. (1981). An economic theory of intentional torts. *International Review of Law and Economics*, 1(2), 127-154.
- [70] Lando, O. (2000). *Comparative law and lawmaking*. *Tul. L. Rev.*, 75, 1015.
- [71] Le Tourneau, P. (2005). *La responsabilité civile: professionnelle*.
- [72] Malakooti, R. (2022). A Study of the elements of Actualization of Civil Liability in Cyberspace. *Legal studies of cyber space*, 1(3), 69-79. (In Persian). <https://doi.org/10.30495/CYBERLAW.2022.697022>
- [73] Malone, W. S. (1956). Ruminations on cause-in-fact. *Stanford Law Review*, 60-99.
- [74] Markesinis, B. S., Deakin, S. Johnston, A. (2008). *Tort Law*. Oxford.
- [75] Mashayekh; M., Khoeni; G. H., Mojtahed Soleymani, A. (2019). Explaining the Concept and Principles of Confirming the Rule Dealing with the Damage. *Civil law knowledge*, 7(2), 55-70. (In Persian).
- [76] Matthiesen, W., Lehrer, S. C. (2018). *Contributory negligence/comparative fault laws in all 50 states*.
- [77] McInnes, M. (1996). Causation in tort law: Back to basics at the Supreme Court of Canada. *Alta. L. Rev.*, 35, 1013.
- [78] Molodi, M., Haji Azizi, B., Gholami, N. (2018). Economic Basis of Loss Distribution in Tort Law. *Journal of Legal Studies*, 10(3), 227-258. (In Persian). <https://doi.org/10.22099/JLS.2018.26426.2533>

- [79] Mulaee, A., Lotfi, H. (2019). Critical analysis on how to prove the elements of the civil liability of the administration in the framework of the article 10 of the Administrative Justice Court Act. *Journal of Legal Studies*, 10(4), 189-218. (In Persian). <https://doi.org/10.22099/JLS.2019.28799.2862>
- [80] Naderi, B. (2010). The precautionary principle in tort law in Iran law and comparative study with common law. Islamic azad university central Tehran branch, Faculty of law department of, private law group, Law M. A thesis Private law. (In Persian).
- [81] Naeemi, S. M., Rasekh, M. (2013). Concept of "economic man" in economic approach to law: an explanation and a critique. *Journal encyclopedia of Economic law*, 19(2), 134-170. (In Persian). <https://doi.org/10.22067/le.v19i2.27379>
- [82] Najib Hasani, M. (2009). Causation relationship in criminal law. Translator: Abasniai zare, A. Publications of Razavi University of Islamic Sciences. (In Persian).
- [83] Nasrarkan, H., Mohammadrezapour, O. B., Molaei, Y. (2019). Investigating the place of distributive justice in civil responsibility. *International legal Research*, 12(45), 311-337. (In Persian)
- [84] Nasrarkan, H., Mohammadrezapour, O. B., Molaei, Y. (2021). Investigation of Damages Caused by Physical Injury in Iranian Civil Law. *Medical Law Journal*, 15 (56), 193-205. (In Persian).
- [85] Nazari, I. (2002). Civil liability for damages caused by accidents. *Family Law and Jurisprudence*, 26-27, 111-130. (In Persian).
- [86] Nematollahi, E., Seyed Ali Routeh, M. S. (2020). A Study of Disgorgement of Profit in Civil Liability in Common Law and Iranian Law. *Private Law*, 17(1), 31-55. <https://doi.org/10.22059/JOLT.2020.299525.1006832>
- [87] Nikfarjam, Z. (2010). Acquaintance with responsibility juristic fundamental in driving accident, *Rahvar Quarterly*, 7(9). (In Persian).
- [88] Orak Bakhtiari, H. A. (2012). Basics and principles of civil liability for car accidents. Tehran: College. (In Persian).
- [89] Posner, R. A. (1970). The costs of accidents: a legal and economic analysis.
- [90] Qabuli Dorafshan, S. M. M., Rezadoost, V. (2012). The Role of External causes in Civil Liability of Motorized Vehicle accidents according to the Latest Legal Developments (A Comparative Study in Iran and Franc law). *Comparative Law Review*, 3(1), 93-110. (In Persian). <https://doi.org/10.22059/JCL.2012.32107>
- [91] Qorbanpour, A. M. (2006). Fault and causal relationship in the civil liability system. *The judiciary law journal*, 70 (54): 11-36. (In Persian).
- [92] Rahimi, H., Hajjyan, M. G. (2014). Economic Analysis of Elements of Civil Liability for Driving Accidents. *Private Law Research*, 2(7), 89-118. (In Persian).
- [93] Rahpeik, H. (2021). Civil liability & Remedies law. Khorsandy Publication, Tehran. (In Persian).
- [94] Rahpeik, S., Vellaei, N. (2021). A Reflection on the Theory of Adequate Cause with Emphasis on Iranian and Common Law. *Civil jurisprudence doctrines*, Razavi university of Islamic sciences, 12 (21), 139-166. (In Persian). <https://doi.org/10.30513/CJD.2020.632>
- [95] Robertson, D. W. (2011). The Oil Pollution Act's Provisions on Damages for Economic Loss. *Miss. CL Rev.*, 30, 157.
- [96] Sadeghzadeh, F. (2012). Relation of Causality in the Objective liability, Payame Noor University Tehran branch Sciences Faculty of Theology and Islamic Thesis Submitted for the Award of Master of Science (M. Sc) Degree, Department of Humanities. (In Persian).
- [97] Safai, S. H., Rahimi, H. E. (2019). Comparative civil responsibility (edition 2). Shahr Danesh Legal Studies and Research Institute. (In Persian).
- [98] Safai, S. H., Rahimi, H. E. (2010). Civil Liability (Extra-Contractual Obligations). Samt press, Tehran. (In Persian).
- [99] Safai, S. H., Ourak Bakhtiari, H. (2014). A new approach to the foundations of the vehicle keeper's civil liability. *Private law studies quarterly, university of Tehran*, 44(1), 31-50. (In Persian). <https://doi.org/10.22059/JLQ.2014.50818>
- [100] Salehi M, (2010). The Law of victims in traffic accidents and the insurance system. *Insurance industry magazine*, 24, 10-19. (In Persian).
- [101] Salehi, M., Delshad Ma'aref, I., Sadeghi, M. (2015). Deputy in Charge Loss from the Perspective of Civil Responsibility. *Journal of Jurisprudential and Philosophical Studies*, 6(23), 123-148. (In Persian).
- [102] Salmanian, M. H. (2014). The responsibility of parents due to the actions of their minor children in French law Hamedan province lawyers legal magazine.
- [103] Sawadkahi, F. R. (2010). Harmful act and harmful act in civil liability, *Monthly proceedings Dadrsi*. (In Persian)
- [104] Shavell, S. (1946). Foundations of economic analysis of law. Translated by Esmaili, M. Islamic Parliament research center of the Islamic republic of IRAN, Tehran. (In Persian)
- [105] Shavell, S. (1987). Economic analysis of accident law. Harvard University Press.

- [106] Soltani, A. (2019). The deterrent role of civil responsibility, thesis for obtaining a master's degree in the field of private law, Faculty of Humanities, Bo Ali Sina University.
- [107] Spier, J., Haazen, O. (2000). Comparative conclusions on causation. *Unification of Tort Law: Causation*, 127, 143-144.
- [108] Stephenson, G. (2000). *Sourcebook on Tort Law 2/e*. Cavendish Publishing.
- [109] Summers, R. S. (2018). *The jurisprudence of law's form and substance*. Routledge.
- [110] Taghizadeh, E. (2012). Comparative and analytical review of basis for carrier responsibility of internal law with carrier responsibility of railway transport based on the international carriage by rail (cotif) convention. (In Persian).
- [111] Tahmasbi, J. (2009). Discourse of liability range in amending law of compulsory insurance act of 2007. *The Judiciarys Law Journal*, 73(68), 31-63. (In Persian). <https://doi.org/0.22106/JLJ.2009.11217>
- [112] Terré, F., Simler, P., Lequette, Y. (2013). *Droit civil. Les obligations*. Dalloz.
- [113] Treitel, G. H. (2003). *The law of contract*. Sweet & Maxwell
- [114] Van Dam, C. (2013). *European tort law*. Oxford University Press.
- [115] Weinrib, E. J. (1995). Publicness and private law. In *proceedings of the eighth international Kant congress*, 1 (1), 191-201.
- [116] Winfield, P. H. (1950). *A Text-book of the Law of Tort*.
- [117] Wright, R. W. (1987). Causation, responsibility, risk, probability, naked statistics, and proof: Pruning the bramble bush by clarifying the concepts. *Iowa L. Rev.*, 73, 1001.
- [118] Yazdani A, Ed. (2007). *Civil liability*. 1st ed. Tehran: Mizan Publishing. (In Persian).
- [119] Zamani, M., Taheri, S., Pirouzi, P., & Mazloom Rahni, A. (2022). The Position of the Consequential Loss in the Iranian and English Legal Systems. *Civil Jurisprudence Doctrines*, 14(25), 103-126. (In Persian). <https://doi.org/10.30513/CJD.2021.62.1012>
- [120] Zamani, M., Taheri, S., Piruzi, P. & Mazloom Rahni, A. (2020). Critical attitude in the sense of indirect loss. *Law Quarterly*, 50(3), 533-551. (In Persian). <https://doi.org/10.22059/JLQ.2020.290891.1007290>
- [121] Zebarjad; S. F., Khorsandian, M. A. (2022). A New Attitude to Economic Analysis of Law in light of Jurisprudence Rule of System Disorder Negation. *Journal of Studies in Islamic Law & Jurisprudence*, 14(28), 157-194. (In Persian). <https://doi.org/10.22075/feqh.2022.24196.2986>
- [122] Zipursky, B. C. (2009). Foreseeability in breach, duty, and proximate cause. *Wake Forest L. Rev.*, 44, 1247.